

Handreiking inhoudelijke uitwerking examenprogramma filosofie havo (kerndomeinen)

Nieuwe, uitgebreide versie

Voortgezet Onderwijs

Filosofie

S | L | O

specialisten in leerprocessen

Handreiking inhoudelijke uitwerking examenprogramma filosofie havo (kerndomeinen)

Nieuwe, uitgebreide versie

Voortgezet Onderwijs

Filosofie drs. P. Boekstal
drs. D. Oosthoek
drs. H.W. Schwab
drs. J. Wessels

Enschede, december 2002
VO/1556/D/02-162

S | L | O

specialisten in leerprocessen

Verantwoording

© 2002 Stichting leerplanontwikkeling (SLO), Enschede

Alle rechten voorbehouden. Mits de bron wordt vermeld is het toegestaan om zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren dan wel op andere wijze te verveelvoudigen.

Auteurs: drs. P. Boekstal, drs. D. Oosthoek, drs. H.W. Schwab, drs. J. Wessels

Vormgeving: SLO (omslag)

Lay-out: Christel Schoppink

Productie: SLO

In samenwerking met: VFVO

Besteladres

SLO, specialisten in leerprocessen

Toon van Haperen

Postbus 2041, 7500 CA Enschede

Telefoon (053) 4840 248

e-mail T.vanHaperen@slo.nl

Inhoud

Voorwoord en verantwoording	7
1. Domein A: Vaardigheden en benaderingswijzen	9
2. Domein B: Wijsgerige antropologie: Wat is de mens?	27
3. Domein C: Ethiek: Wat is goed?	49
4. Domein D: Sociale filosofie: Wat is een rechtvaardige samenleving?	67

Voorwoord en verantwoording

Bij de invoering van de profielprogramma's tweede fase is filosofie in het havo als nieuw vak opgenomen in het vrije deel en zijn eindtermen filosofie havo vastgesteld. De eindtermen specificeren kennis, inzichten en vaardigheden die leerlingen aan het eind van de havo-opleiding voor het vak filosofie dienen te hebben bereikt. De eindtermen bieden een kader voor de verdere ontwikkeling van het vak: ze geven grenzen aan, maar ze laten tegelijkertijd ruimte voor nadere inhoudelijke uitwerking van programma's. Voor individuele docenten is een dergelijke inhoudelijke concretisering van de eindtermen een zware opgave. Zeker indien het vak filosofie nog tamelijk nieuw voor ze is.

Daarom hebben in deze publicatie Philippe Boekstal, Dirk Oosthoek, Huib Schwab en Hans Wessels voorbeeldmatig de eindtermen van de kerndomeinen verder uitgewerkt bij wijze van handreiking aan de filosofiedocenten. Een eerste, onvolledige versie van deze publicatie verscheen in september 2000.

Hans Wessels heeft daarna in overleg met diverse docenten gewerkt aan aanvullingen, namelijk inhoudelijke uitwerkingen

- van de eindtermen van het domein Vaardigheden en benaderingswijzen, en
- van de centrale begrippen en begrippenparen van de inhoudelijke kerndomeinen (wijsgerige antropologie, ethiek, sociale filosofie)

Alle aanvullingen zijn opgenomen in deze tweede, uitgebreide versie.

Deze publicatie is geordend volgens de domeinen van het examenprogramma filosofie havo en beperkt zich tot de kerndomeinen¹:

- A. Vaardigheden en benaderingswijzen.
- B. Wijsgerige antropologie: Wat is de mens?
- C. Ethiek: Wat is goed?
- D. Sociale filosofie: Wat is een rechtvaardige samenleving?

Per domein is steeds de tekst van de eindtermen in de linkerkolom weergegeven en de voorbeeldmatige inhoudelijke uitwerking in de rechterkolom.

Scholen hebben een zekere vrijheid om zelf invulling te geven aan het examenprogramma. We veronderstellen dan ook niet dat docenten integraal alle hier aangegeven uitwerkingen behandelen in de klas. Docenten zullen eigen accenten leggen. Daarbij dienen ze er wel voor te zorgen dat de behandelde lesstof voldoende representatief is voor de eindtermen. Een belangrijk aandachtspunt daarbij is, dat een goed evenwicht wordt gezocht tussen filosofische kennis en filosofische vaardigheden. Er dient voor gewaakt te worden dat door een te uitgebreide behandeling van inhouden de vaardigheidsontwikkeling in het gedrang komt.

¹ De eindtermen van de keuzedomeinen vertonen een grote overlap met de corresponderende domeinen filosofie vwo. Als hulpmiddel voor inhoudelijke uitwerking van deze niet-verplichte eindtermen kunnen docenten de voorbeelduitwerking raadplegen in de Handreiking filosofie vwo. Uiteraard dienen deze uitwerkingen in een aantal gevallen te worden aangepast aan de havo-doelgroep.

De inhoudelijke voorbeelduitwerkingen van de eindtermen worden ook gepubliceerd in downloadable vorm op de website van de SLO (www.slo.nl/~filosofie). Zo kunnen docenten het document aanpassen aan hun eigen inzichten en behoeften.

Wij hopen dat docent-gebruikers met deze nieuwe uitgebreide versie een bruikbare handreiking hebben voor de vertaling van de vaak nogal abstract geformuleerde eindtermen filosofie havo in concreet onderwijs in de klas.

Toon van Haperen,
projectleider filosofie

1. Domein A: Vaardigheden en benaderingswijzen

Subdomein: Argumentatieve vaardigheden

De kandidaat kan:

1. *Met betrekking tot een filosofisch vraagstuk informatie selecteren, structureren en interpreteren. Daarbij kan hij:*

Bepalen welke informatie van belang is

De kandidaat kan van een maatschappelijk-filosofisch vraagstuk vaststellen:•

- welke discussies er in het verleden zijn gevoerd over het vraagstuk of over een soortgelijk vraagstuk
- welke filosofen daaraan hebben meegedaan
- welke primaire en secundaire literatuur relevant is voor het vraagstuk
- op welke wijze deze literatuur is te raadplegen.

De argumentatieve structuur van een betoog bepalen

De kandidaat kan in een betoog:

- aangeven of de argumentatie enkelvoudig of meervoudig is en of de argumentatie nevenschikkend of onderschikkend is
- aangeven wat de hoofd- en subargumenten zijn
- aangeven wat de impliciete argumenten zijn
- aangeven waarop de volgorde van de argumenten is gebaseerd: op afnemende kracht, toenemende kracht, of de sterkste argumenten verdeelt over het begin en het eind
- de volgende soorten van argumentaties of typen van redeneringen onderscheiden, zoals:
 - op basis van voorbeelden
 - op basis van overeenkomst of vergelijking
 - op basis van oorzaak en gevolg
 - op basis van voor- en nadelen
 - op basis van gezag.

Relevante bronnen doelgericht kiezen, raadplegen en analyseren

De kandidaat kan:•

- vaststellen welke primaire en secundaire bronnen relevant zijn voor het vraagstuk, of voor een soortgelijk vraagstuk
- bepalen op welke wijze primaire en secundaire bronnen zijn te raadplegen, bijvoorbeeld welke via internet toegankelijk zijn en welke niet
- bepalen welke bronnen bruikbaar zijn doormiddel van extensief lezen of scannen van de tekst
- de geselecteerde bronnen intensief lezen en analyseren in het licht van het vraagstuk of de probleemstelling.

Examenprogramma filosofie havo

Eindtermen

Inhoudelijke uitwerking

Begrippen in samenhang met de probleemstelling onderzoeken

De kandidaat kan als belangrijk onderdeel van het analyseren van teksten de sleutelbegrippen van de tekst vaststellen en onderzoeken welke betekenis deze in de tekst hebben en of de betekenis in de loop van het betoog verandert of niet.

Prealabele vragen formuleren

Bedoeld wordt dat de kandidaat in staat is vragen te formuleren die de vooronderstellingen van het vraagstuk betreffen. Daarnaast kan de kandidaat onderscheid maken in de volgende soorten vragen (bron: A. Pieron):

- praktische vragen, waarop direct een antwoord gegeven kan worden
- existentiële vragen, die het menselijk bestaan in emotioneel opzicht betreffen: angst, dood, liefde
- wetenschappelijke vragen naar de oorzaak en verklaringen van verschijnselen
- morele vragen die de wenselijkheid van gedrag aan de orde stellen.

De ontwikkeling van een filosofisch begrip dat relevant is voor het onderwerp weergeven

De kandidaat kan van een filosofisch begrip aangeven:

- wat de alledaagse betekenis is
- wat de etymologische oorsprong is
- wat de eventuele vooronderstellingen zijn (waarden, principes)
- in hoeverre de betekenis afhankelijk is van de schaalgrootte
- hoe het begrip wordt gebruikt in verschillende (ook historische) contexten
- in welke betekenis of betekenissen de term wordt gebruikt in de context van het vraagstuk
- in welk opzicht dit afwijkt van de alledaagse betekenis.

Geldigheid en waarheid onderscheiden

De kandidaat weet dat geldigheid betrekking heeft op redeneringen. De geldigheid van redeneringen wordt onderzocht in de logica. Geldige redeneringen zijn redeneringen waarbij de premissen de conclusie met zekerheid afdwingen. Redeneringen zijn in de logica in hoge mate formaliseerbaar en kunnen losstaan van de werkelijkheid. Het is bijvoorbeeld voor de geldigheid van een redenering niet van belang of de premissen waar zijn of niet. Waarheid daarentegen staat niet los van de werkelijkheid, maar heeft juist betrekking op kennis van de werkelijkheid. Waarheid is een kwalificatie die betrekking heeft op kennisoordelen in tegenstelling tot onwaarheid. Het spreken in termen van waarheid en onwaarheid vooronderstelt een criterium om uit te kunnen maken wanneer iets of het oordeel daarover waar is.

	<p>Meestal is dat criterium het correspondentiebeginsel: een oordeel is waar als het overeenkomt met de empirisch waarneembare werkelijkheid.</p> <p>Maar ook het coherentiebeginsel wordt wel gebruikt (zie inhoudelijke uitwerking wetenschapsfilosofie).</p>
<p><i>De constructie van een beeld analyseren</i></p>	<p>Bedoeld wordt dat de kandidaat in staat is een visuele weergave (bijvoorbeeld een foto of kunstwerk) te analyseren wat betreft vorm en inhoud. Hij moet daarbij in staat zijn eerste en tweede betekenissen te onderscheiden in relatie tot het publiek en uit te leggen welke betekenisaspecten in het beeld domineren.</p>
<p><i>Hoofd- en bijzaken onderscheiden</i></p>	<p>De kandidaat kan het volgende onderscheid toepassen: De hoofdzaak van een vraagstuk betreft de essentie van het vraagstuk, zoals dat enerzijds wordt bepaald door de geschiedenis van het vraagstuk en anderzijds door de betekenis van het vraagstuk voor de hedendaagse mens of maatschappij. De bijzaken van een vraagstuk betreffen die aspecten die niet van belang zijn of minder van belang zijn en afleiden van de essentie van het vraagstuk.</p>
<p><i>Feiten en meningen onderscheiden</i></p>	<p>De kandidaat kan in een betoog een onderscheid maken tussen enerzijds datgene wat de schrijver of spreker als persoonlijk standpunt inneemt en beweert en anderzijds datgene dat al dan niet wetenschappelijk is aangetoond en in meer of mindere mate objectief als stand van zaken vaststaat.</p>
<p><i>Ingenomen standpunten beknopt en helder samenvatten</i></p>	<p>De kandidaat kan van een betoog kort aangeven wat het standpunt van de schrijver of spreker is en op welke argumentatie dit is gebaseerd.</p>
<p>2. Een betoog analyseren. Daarbij kan hij:</p>	
<p><i>Elementen onderscheiden zoals exordium, narratio, propositio, in een betoog klassieke retorische argumentatio, peroratio, recapitulatio, affectus.</i></p>	<p>De kandidaat kan in een betoog de volgende opbouw herkennen:</p> <ol style="list-style-type: none">1. De inleiding (exordium). Een goede inleiding eist de aandacht op van het publiek en begrip voor het probleem.2. Het verhaal of feitenoverzicht (narratio). De functie van het verhaal is om het publiek te informeren over het vraagstuk. Dit dient weliswaar geloofwaardig te gebeuren, maar hoeft niet volledig objectief; het mag een gunstige voorstelling van zaken geven. Van belang is wel dat het in het verhaal of overzicht van feiten gaat om de hoofdzaken.3. Hoofdstelling (propositio): een bondige en heldere formulering van de stelling of het standpunt dat de leerling wil verdedigen.

4. Argumenten (argumentatio). Dit vormt het belangrijkste deel van het betoog. De argumenten op zich zouden de tegenstander, of het publiek moeten overtuigen.
5. Slot (peroratio). Het slot is evenals de inleiding op een niet-zakelijke manier op het publiek gericht. Het publiek of de jury moet enerzijds de hoofdzaken van het betoog in de herinnering brengen, en anderzijds in een gemoedstoestand worden gebracht die gunstig is voor ons standpunt. Aristoteles noemt als een van de belangrijkste middelen om het publiek voor je standpunt te winnen het bagatelliseren. Een effectieve vorm van bagatelliseren is het breed uitmeten van gruwelijke details of tot de verbeelding sprekende nadelen. Deze moeten emoties oproepen. Dit kunnen emoties zijn als verontwaardiging, of medelijden.
6. Herhaling (recapitulatio). Als onderdeel van het slot kan kort worden herhaald wat de hoofdzak van het betoog was.
7. Op het gemoed spelen (affectus). Dit is in feite ook een onderdeel van het slot van het betoog; het op het gemoed spelen van het publiek of de jury.

Verskillende typen argumenten onderscheiden:

- *op basis van feiten*
- *op basis van geloof*

- *op basis van gevolgen*

- *op basis van gezag*
- *op basis van intuïtie*
- *op basis van nut*

Verskillende typen redeneringen onderscheiden:

- *op basis van oorzaak en gevolg*

- *op basis van voor- en nadelen*

Het gaat hier om typen van argumenten los van de bijbehorende standpunten:

- voorbeeld: Uit statisch onderzoek blijkt, dat ..
- voorbeeld: Ik kan het niet bewijzen, maar ik voel op mijn klompen aan, dat ..
- bedoeld wordt op basis van oorzaak en gevolg. Voorbeeld: De economie zal inzakken (gevolg), als de vraag naar onze producten in de afzetgebieden achterblijft.
- voorbeeld: Kant heeft al aangetoond ..Of: Iedereen weet, dat ..
- voorbeeld: Ik zie aankomen dat ..
- bedoeld wordt op basis van nut of voordeel. Voorbeeld: Het is beter Schiphol niet te laten groeien, want dat is beter voor het milieu.

Het gaat om het verband tussen de argumenten en bijbehorende standpunten: als belangrijkste hiervan naast de drie vermelde moet genoemd worden: op basis van voorbeelden, zoals: Als we het werk van Descartes bestuderen, blijkt dat ook Franssen beknopt en helder kunnen formuleren.

- voorbeeld: De economie zal inzakken (gevolg), als de vraag naar onze producten in de afzetgebieden achterblijft (oorzaak).
- voorbeeld: Schiphol mag niet groeien (voordeel), gezien de milieuoverlast (nadeel).

Examenprogramma filosofie havo

Eindtermen

- *op basis van overeenkomst of vergelijking*

Verschillende definities herkennen:

- *beschrijvende*
- *expliciete*
- *stipulatieve*
- *wezensdefinities*
- *geslachts- en species bepalende*
- *verbale gebruiksdefinities*

Inhoudelijke uitwerking

- voorbeeld: Dit is het enige betoog dat verdient gepubliceerd te worden, want de andere zijn te zwak onderbouwd (vergelijking).

Algemeen: het is gebruikelijk om drie hoofdsoorten van definities te onderscheiden. Ten eerste zijn dat de gebruiksdefinities, ten tweede de stipulatieve en beschrijvende definities en ten derde de wezensdefinities. Operationele definities, expliciete definities en geslachts- en speciedefinities zijn subcategorieën van de bovengenoemde drie hoofdsoorten.

- Beschrijvende definities geven een beschrijving van de betekenis die men aan een bepaald woord geeft (in een bepaald taalgebied).
- Expliciete definities maken de impliciete, vaak vage alledaagse betekenis van een woord expliciet. In dit opzicht zijn ze te vergelijken met stipulatieve definities.
- Stipulatieve definities hebben als bijzondere eigenschap dat ze nooit onjuist kunnen zijn. Het zijn definities die onderling worden afgesproken voor een bepaald moment of een bepaalde zaak en hebben in de filosofie vaak als functie dat de vage betekenis van een woord in de alledaagse omgangstaal wordt toegespitst. Vaak wordt een woord dan tussen uitlichtingstekens gezet. Een stipulatieve definitie behoudt altijd iets van de oorspronkelijke alledaagse betekenis.
- Wezensdefinities zijn definities die aangeven wat de essentiële eigenschap is van een bepaald object. Het bekendste voorbeeld is: de mens is een met rede begaafd levend wezen (Aristoteles). Als kritiek op wezensdefinities kan naar voren worden gebracht dat wezensdefinities in feite stipulatieve definities zijn. Wat voor de een wezenlijk is, hoeft dat immers voor de ander niet te zijn.
- Deze definities geven aan tot welke verzameling (waar onder genus = geslacht of species = soort) het woord behoort. Bijvoorbeeld: de mens (species) is een met rede begaafd dier (genus). Vaak zijn deze definities wezens- of stipulatieve definities.
- Bedoeld wordt dat we zowel aanwijzende als verbale gebruiksdefinities gebruiken om de betekenis van een woord over te brengen. Doormiddel van aanwijzende gebruiksdefinities brengen we de betekenis van een woord over door het object aan te wijzen. Als we als kind eenmaal een bepaalde woordenschat hebben, dan kunnen we vervolgens de betekenis van woorden leren doordat iemand ons een omschrijving geeft van de gedachte-inhoud van dat woord.

Deductieve en inductieve gevolgtrekkingen onderscheiden

In woordenboeken vinden we gebruiksdefinities. Aan de eindterm zouden kunnen worden toegevoegd: *operationele definities*.

Dit zijn definities die een verschijnsel vaststellen aan de hand van een handeling.

Redeneringen kunnen vaak worden onderscheiden in enerzijds deductieve redeneringen met deductieve gevolgtrekkingen en anderzijds inductieve redeneringen met inductieve gevolgtrekkingen. Deductieve redeneringen gaan van het algemene naar het bijzondere. **Voorbeeld:** Alle mensen zijn sterfelijk, ik ben een mens, dus ik ben sterfelijk. Inductieve redeneringen gaan daarentegen van het bijzondere naar het algemene. **Voorbeeld:** We zien een aantal malen de zon 's ochtends opgaan en we concluderen daaruit dat de zon elke ochtend opgaat. Volgens Hume (en Popper) zijn inductieve gevolgtrekkingen ondeugdelijk omdat ze ten onrechte gebruik maken van een uitgangspunt dat niet kan worden gefundeerd: het postulaat van de uniformiteit van de natuur. Zie verder het inductieprobleem bij het domein Wetenschapsfilosofie.

Noodzakelijke en voldoende voorwaarden voor een conclusie onderscheiden

Kenmerkend is dat noodzakelijke voorwaarden niet voldoende zijn voor het optreden van een stand van zaken of het maken van een gevolgtrekking. **Voorbeeld:** Het hebben van vrienden is noodzakelijk om gelukkig te zijn. Het hebben van vrienden is niet voldoende om gelukkig te zijn. Zo kan gezondheid of geld om van te leven ook een belangrijke voorwaarde zijn.

3. *Een betoog beoordelen.* *Daarbij kan hij:*

Een betoog op aanvaardbaarheid beoordelen op grond van type redenering, logische consistentie, controleerbaarheid en relevante gegevens over de bron

Bedoeld wordt dat de kandidaat een betoog kan beoordelen op:

Consistentie.

Dit houdt in: beoordelen of het betoog geen tegenspraken bevat.

Zakelijkheid en betrouwbaarheid van de bronnen.

Dit houdt in: beoordelen of het betoog wordt ondersteund door zakelijke argumenten en/of feiten die controleerbaar zijn.

Deugdelijkheid van de argumentatie.

Dit houdt in:

- beoordelen of bij een argumentatie in een betoog de premissen dwingen tot de conclusie
- beoordelen of de premissen waar zijn.

Daarnaast wordt de overtuigingskracht van een betoog bepaald door de aannemelijkheid van de redenering voor een publiek. De presentatie en met name het (expliciet of impliciet) bespelen van de gevoelens van het publiek geven hierbij vaak de doorslag. Een formeel geldige redenering is dus niet altijd overtuigend. Omgekeerd is een overtuigende redering ook niet altijd een formeel geldige redenering.

Drogredenen onderscheiden:

Algemeen:

1. De kandidaat weet dat volgens de gangbare opvatting drogredenen een schijnbare vorm van argumenteren betreffen, die bij nader inzien misleidend is.
Drogredenen zijn in twee groepen te verdelen:
 - a. argumentatiefouten: onjuist beroep op causaliteit, verkeerde vergelijking, autoriteitsargument, overhaaste generalisatie en cirkelredenering
 - b. fouten buiten het eigenlijk argumenteren: persoonlijke aanval, ontduiken van de bewijslast, vertekenen van een standpunt, bespelen van het publiek.
 2. De kandidaat weet dat in de klassieke argumentatieleer de leer van drogredenen centraal stond als de studie van niet-relevante argumenten (zie onder andere de typologie van Aristoteles). De relevantie van argumenten is in de praktijk van het argumenteren echter niet altijd eenvoudig vast te stellen, omdat dit afhangt van de context en van de mate van bedrog. Zo zijn sommige drogredenen soms acceptabel en soms niet acceptabel, zoals het autoriteitsargument.
 3. De kandidaat weet dat in de praktijk van het argumenteren naast de in de eindterm vermelde drogredenen veel worden gebruikt:
 - a. veranderen van onderwerp: vaak wordt een dubbelzinnigheid in de betekenis van een sleutelwoord in het betoog van de tegenstander gebruikt om het onderwerp van argumentatie stilzwijgend aan te passen of te veranderen
 - b. erna dus erdoor: vooral in de reclame en in de politiek wordt valselijk een oorzakelijk verband gelegd tussen gebeurtenissen die na elkaar hebben plaatsgevonden.
- *een onjuist beroep doen op causaliteit*
 - Een onjuist beroep op de gevolgen probeert een bewering ten onrechte te bestrijden door te wijzen op de ongewenste gevolgen van wat de ander beweert. Of er wordt niet vermeld dat andere oplossingen of verklaringen mogelijk zijn. Een bijzondere vorm is

Examenprogramma filosofie havo

Eindtermen

Inhoudelijke uitwerking

- *het maken van een verkeerde vergelijking*
 - het argument van het hellend vlak: bewering b moet je niet aanhangen, want dan wordt bewering c gemakkelijker aanvaard (of treedt verschijnsel c makkelijker op), en c is levensgevaarlijk.
 - Bij het maken van een verkeerde vergelijking worden beslissende verschillen over het hoofd gezien.
Voorbeeld: Dat Thaise restaurant viel onze burens een paar maanden geleden behoorlijk tegen, dus wij gaan daar niet eten .
- *het gebruiken van een autoriteitsargument*
 - Het gaat hierbij om argumenten die gevormd worden door een uitspraak van een deskundige of door een uitslag van een wetenschappelijk onderzoek. De argumentatie is alleen als drogreden onaanvaardbaar indien:
 - a. de autoriteit niet correct is weergegeven
 - b. de autoriteit in het algemeen niet deskundig is
 - c. de autoriteit op het betreffende gebied niet deskundig is.
 - Het aangevoerde voorbeeld is niet typerend of is niet representatief. Deze drogreden behoort tot de categorie drogredenen het maken van een verkeerde vergelijking.
- *het maken van een overhaaste generalisatie*
 - Het argument komt inhoudelijk op hetzelfde neer als het standpunt.
Voorbeeld Ik houd niet van vis, want het is niet lekker of 'Henk liegt niet, want Henk is mijn broer en een broer van mij liegt nooit'.
- *een cirkelredenering gebruiken*
 - Hier wordt niet het standpunt aangevallen, maar de persoon, die het standpunt naar voren brengt. Het is onacceptabel indien het aanvallen van de persoon de bedoeling heeft om de spreker in diskrediet te brengen. Bijvoorbeeld door erop te wijzen dat de spreker zelf belang heeft bij hetgeen hij beweert. Dit hoeft immers niet te betekenen dat het standpunt van de spreker onjuist is. Een acceptabel voorbeeld kan zijn: erop wijzen dat het gedrag van de spreker niet in overeenstemming is met het verdedigde standpunt: Je zegt dat roken ongezond is, maar je rookt zelf . De aanval van de persoon kan acceptabel zijn, omdat de opponent wil aantonen dat de spreker niet consequent is.
- *niet de zaak maar de persoon aanvallen*
 - Er wordt ten onrechte geweigerd om voor het ingenomen standpunt een argumentatie te geven.
- *het ontduiken van de bewijslast*

- *het vertekenen van een standpunt*
- *het bespelen van het publiek.*

4. *Een correct en overtuigend betoog opzetten en houden.*

Daarbij kan hij:

Een betoog opzetten dat aan elementaire retorische criteria voldoet: vinding (inventio), ordening (dispositio) en stijl (elucutio)

Een betoog houden dat aan argumentatieve criteria voldoet, zoals logische consistentie, eloquentie, argumenten en tegenargumenten, principes, conclusies

Een meer subtiele vorm die dus minder opvalt is: het weigeren om subargumenten te geven voor argumenten.

- Het betreft hier het bespelen van de gevoelens van het publiek, zoals:
 - beroep doen op het volksgevoel. Voorbeeld: iedereen weet dat; of: het is algemeen bekend dat
 - beroep doen op medelijden of mededogen. Voorbeeld: ik weet dat mijn werkstuk niet erg goed is, maar ik heb er erg hard aan gewerkt.
 - emoties tonen zoals boosheid/getergdheid, verdriet/teleurstelling, vertedering, blijdschap.

Deze drie taken gelden met name voor het voorbereiden en houden van een betoog.

- Bij de vinding (inventio) gaat het om de inhoud, met name om de volgende onderdelen (zie ook eindterm 2): Wat zeg ik als inleiding? Welke feiten zijn er? Wat is mijn hoofdstelling? Welke argumenten heb ik daarbij, wat zijn de tegenargumenten? Wat zijn mijn slotwoorden?
- De ordening (dispositio) betreft het in een doelgerichte volgorde zetten van de bouwstenen die gevonden zijn in de fase van vinding (inventio). De volgorde moet zo worden gekozen dat het de grootste mogelijke overredingskracht krijgt. Dit is afhankelijk van het onderwerp van het betoog en van het publiek of de opposant.
- De stijl (elocutio) betreft de taalvorm die voor het betoog wordt gekozen. Daarbij gaat het niet om stijlniveaus (verheven, aangenaam of simpel), maar om stijlqualiteiten:
 1. taalzuiverheid of correct taalgebruik
 2. duidelijkheid in zowel verstaanbaarheid als zinsbouw
 3. beeldspraak en stijlfiguren.

Bedoeld wordt dat de kandidaat een betoog kan houden dat ten minste voldoet aan de criteria:

- **Consistentie.** Dit houdt in dat het betoog geen tegenspraken bevat.

Een filosofisch betoog houden volgens de indeling: exordium, narratio, propositio, argumentatio, peroratio, recapitulatio, affectus

Door middel van het voeren van een socratisch gesprek een filosofische onderzoeksvraag formuleren en (voor zover mogelijk) beantwoorden

- **Zakelijkheid**, en betrouwbaarheid van de bronnen. Dit houdt in dat het betoog wordt ondersteund door zakelijke argumenten en/of feiten die controleerbaar zijn.
- **Deugdelijkheid van argumentatie**. Een argumentatie in een betoog is deugdelijk indien:
 - de premissen dwingen tot de conclusie, en
 - de premissen waar zijn.

Daarnaast wordt de overtuigingskracht van een betoog bepaald door de aannemelijkheid van de redenering voor een publiek. De eis van overtuigend zijn, gaat vaak verder dan de eis van formele geldigheid van een redenering, omdat meer factoren dan formele geldigheid een rol spelen om een publiek te overtuigen, zoals presentatie en het bespelen van de gevoelens van het publiek.

Zie eindterm 2.

Het socratisch gesprek is een specifiek filosofisch vraaggesprek waarbij de nadruk ligt op het onderzoeken van vooronderstellingen van een praktisch-filosofisch vraagstuk of casus. De bedoeling van een socratisch gesprek is dat een casus in een gezamenlijk denkproces wordt onderzocht naar vooronderstellingen en opnieuw wordt geïnterpreteerd.

Er zijn drie rollen te onderscheiden in een socratisch gesprek: de vragensteller, die tevens gespreksleider is, de voorbeeldgever, en andere antwoordgevers. De vragensteller probeert louter door het stellen van vragen de voorbeeldgever en andere antwoordstellers te bewegen tot een onderzoek van het voorbeeld en hen daardoor tot een dieper inzicht in de uitgangsvraag te brengen

De groepsgrootte is afhankelijk van de beschikbare tijd. Naarmate de groep groter wordt, wordt het proces trager en complexer. In het algemeen kan men stellen dat tien deelnemers het maximum zijn voor een zinvol socratisch gesprek en zes of zeven het meest ideale aantal deelnemers is.

De opzet en structuur van een socratisch vraaggesprek waarbij de leerling actief meedoet, kent drie fasen die tussen leerling en docent verdeeld moeten worden:

- A. Voorbereiding
 - de keuze van de casus
 - het herformuleren van de casus in één vraag
 - het selecteren van een concreet voorbeeld, waarin die vraag centraal staat.
- B. Verwerking
 - het voeren van een hoofdgesprek
 - noteren van kernpunten van het gesprek
- C. Regulatie en evaluatie
 - formuleren van regels en principes
 - verslaglegging van gesprek
 - onderzoeken of over een of meer uitspraken consensus bestaat.

Met een socratisch gesprek worden verschillende doelen tegelijkertijd nagestreefd:

- gezamenlijke analyse van een fundamentele vraag
- expliciteren en concretiseren van eigen opvattingen en denkbeelden (waaronder waarden)
- toetsing daarvan aan de opvattingen en denkbeelden van anderen
- onderzoek naar de houdbaarheid van eigen en andermans opvattingen en denkbeelden
- onderzoek naar de mate van gemeenschappelijkheid daarvan.

Door middel van een filosofisch essay een positie verdedigen

In een filosofisch essay is het de bedoeling dat de kandidaat in een betoog over een maatschappelijk-filosofische vraagstuk een positie of stellingname overtuigend weet te verdedigen. Van belang is dat de retorische taken van vinding (inventio), ordening (dispositio) en stijl (elucutio) worden toegepast (zie eindterm 4, punt 1). Inhoudelijk gaat het om het expliciteren van vooronderstellingen of verzwegen uitgangspunten en het overtuigend beargumenteren van de stelling.

Het filosofisch essay heeft meestal als opbouw:

- a. inleiding over het belang van de stelling of de positie voor de tegenwoordige tijd
- b. argumentatie voor de stelling of positie
- c. beschrijven en ontcrachten van eventuele tegenargumenten
- d. slotargumentatie voor de stelling of positie.

Wat betreft overtuigingskracht dient de kandidaat niet alleen op de kracht van de argumenten te vertrouwen, maar ook het op het gemoed spelen (affectus) van het publiek of de tegenstanders in het oog te houden.

Examenprogramma filosofie havo

Eindtermen

Inhoudelijke uitwerking

Met behulp van een filosofisch betoog een positie uit de traditie in een actuele context plaatsen

De kandidaat is in staat een betoog te houden en daarin duidelijk te maken dat een positie uit de geschiedenis van de filosofie van belang kan zijn voor een hedendaags vraagstuk

Daartoe kan hij aangeven:

- a. wat de historische oorsprong is van de filosofische positie
- b. wat de eventuele vooronderstellingen zijn (waarden, principes) van die positie
- c. in welk opzicht de positie relevant is voor het hedendaags vraagstuk
- d. ten aanzien van welke aspecten de positie uit de traditie tekort schiet.

Voor zover mogelijk en wenselijk kan het betoog worden ingedeeld volgens de retorische opbouw: exordium, narratio, propositio, argumentatio, peroratio, recapitulatio, affectus (zie eindterm 2).

Een positie in een filosofisch debat verdedigen

Bedoeld wordt een filosofisch debat als specifieke werkvorm waarin een leerling een (filosofische) stelling verdedigt tegenover de docent filosofie. De leerling heeft zich daarbij voorbereid op verschillende argumenten, weet op welke vooronderstellingen deze argumenten steunen en wat mogelijke tegenargumenten kunnen zijn. Daarbij dient de kandidaat bijvoorbeeld de volgende regels in praktijk te brengen:

1. hij dient zoveel mogelijk zijn betoog op te bouwen volgens eindterm 2: inleiding, positie, argumenten, slot (incl. affectus)
2. hij laat de tegenstander bewust uitspreken (of niet)
3. hij zorgt voor een goede timing van zijn tegenargumenten
4. hij gebruikt diverse soorten argumenten of typen redeneringen (zie eindterm 1, punt 2).

5. De resultaten van een leeractiviteit overdragen aan anderen.

Daarbij kan hij:

Een geëigend medium kiezen (bijvoorbeeld mondeling, schriftelijk, (audio)visueel met behulp van video en ICT)

Rekening houden met doel, doelgroep en randvoorwaarden

Gebruik maken van beelden, teksten, geluid:

- beelden
- teksten.

Subdomein: Onderzoeksvaardigheden en benaderingswijzen

Algemeen de kandidaat kan systematisch onderzoek doen naar een maatschappelijk-filosofisch vraagstuk in de volgende vier fasen:

1. Fase van voorbereiding
 - oriëntatie op het onderwerp: inlezen
 - formuleren van voorlopige onderzoeksvraag
 - formuleren van deelvragen bij de onderzoeksvraag
 - formuleren van definitieve onderzoeksvraag
 - maken van een planning.
2. Fase van uitvoering

Uitvoeren en bewaken van de planning

 - verzamelen van informatie
 - analyseren van informatie
 - verzamelen van aanvullende gegevens
 - confronteren van informatie met de onderzoeksvraag
 - formuleren van conclusie en/of standpunt.
3. Fase van presentatie

De onderzoeksresultaten duidelijk en overtuigend presenteren, afgestemd op het publiek. **Voorbeeld** beoordelingscriteria mondelinge presentatie:

 - duidelijke opbouw
 - antwoord op de onderzoeksvraag
 - hoofd- en bijzaken onderscheiden
 - correct taalgebruik
 - duidelijke uitspraak
 - op publiek afgestemd
 - overtuigend
 - goed gebruik illustraties/hulpmiddelen.
4. Fase van evaluatie
 - aangeven wat meeviel en wat tegenviel bij het onderzoek en waarom
 - conclusies formuleren voor de aanpak bij een volgend onderzoek.

De kandidaat kan

6. **Vooronderstellingen onderzoeken waarop een vraagstuk berust.**
Daarbij kan hij:

Impliciete en expliciete vooronderstellingen benoemen waarop een vraagstuk berust

Bedoeld wordt dat de kandidaat in staat moet zijn ten aanzien van de vooronderstellingen van een vraagstuk het volgende te onderscheiden:

Impliciete of verzwegen vooronderstellingen, alsmede expliciete of niet-verzwegen vooronderstellingen van een vraagstelling of een positie benoemen.

Bepalen waarop deze vooronderstellingen gefundeerd zijn

De antropologische, ethische of kentheoretische waarden of normen die aan de vooronderstellingen ten grondslag liggen, formuleren.

Onderscheid aangeven tussen bewijsbare en niet-bewijsbare vooronderstellingen

Aangeven welke vooronderstellingen bewijsbaar of niet-bewijsbaar zijn en op grond van welk criterium dat het geval is (zie wetenschapsfilosofie).

Examenprogramma filosofie havo

Eindtermen

Inhoudelijke uitwerking

Beeldbepaling analyseren

Bedoeld wordt dat de kandidaat in staat is een visuele weergave (bijvoorbeeld een foto of een kunstwerk) te analyseren wat betreft vorm en inhoud. Hij moet daarbij in staat zijn eerste en tweede betekenissen te onderscheiden in relatie tot het publiek en uit te leggen welke betekenisaspecten in het beeld domineren.

Begrippen in samenhang met het vraagstuk onderzoeken

De kandidaat kan van een filosofisch begrip in samenhang met het vraagstuk aangeven:

- wat de alledaagse betekenis van de begrippen is
- wat de etymologische oorsprong is
- wat de eventuele vooronderstellingen zijn (waarden, principes)
- in hoeverre de betekenis afhankelijk is van de schaalgrootte
- hoe de begrippen worden gebruikt in verschillende (ook historische) contexten
- welke betekenissen er zijn in de context van het vraagstuk
- in welk opzicht dit afwijkt van de alledaagse betekenissen.

7. *Verskillende filosofische posities ten aanzien van een vraagstuk beargumenteerd innemen.*

Daarbij kan hij:

Bedoeld wordt dat de kandidaat over een maatschappelijk-filosofisch vraagstuk achtereenvolgens tot het in de eindterm genoemde in staat is.

Relevante context en achtergronden van een vraagstuk weergeven

Verwante referentiekaders vaststellen

Bedoeld wordt: bij verwante vraagstukken de (actuele) context en achtergronden weergeven.

Demonstreren dat andere benaderingen van het probleem mogelijk zijn

Vaststellen dat andere benaderingen van het probleem andere vooronderstellingen hebben

Argumenten en tegenargumenten van verschillende posities onderzoeken en weergeven

Grenzen van argumentaties aangeven

Bedoeld wordt: aangeven welke argumenten niet deugdelijk en/of overtuigend zijn en waarom niet, en welke argumenten een ander vraagstuk betreffen.

Theorieën en opvattingen in eigen woorden

Examenprogramma filosofie havo

Eindtermen

Inhoudelijke uitwerking

samenvatten en weergeven

*Verskillende - eventueel tegengestelde -
posities beargumenteren*

*Een (eigen) filosofisch standpunt bepalen en
verwoorden*

Een filosofisch standpunt bepalen en verwoorden in de
volgende zin: een conclusie trekken, nadat voor
verschillende eventueel tegengestelde posities
argumentaties gegeven zijn en zijn afgewogen.

2. Domein B: Wijsgerige antropologie: Wat is de mens?

Subdomein 01: Centrale begrippen en onderscheidingen

De kandidaat kan:

1. ***Uitleggen welke vraagstukken onderdeel zijn van de wijsgerige antropologie. Daarbij kan hij:***

Vraagstukken uit de antropologie kunnen bijvoorbeeld zijn:

- Het lichaamsgeest probleem:
 - Wat is het bewustzijn? (ziel, geest, geheugen, waarneming Thomas), (Descartes, Ryle)
 - Heeft het lichaam invloed op de geest of omgekeerd? (De Lamettrie, Merleau-Ponty)
 - Het irrationele in de mens (Schopenhauer, Nietzsche, Freud).
- Het kenmerkende van de mens:
 - Het onderscheid tussen mens en dier (zelfbewustzijn, intentionaliteit).
 - De mens als symboolwezen (Cassirer en Langer).
 - De mens als gesexueerd wezen (Irigaray).
- De toekomst van de mens:
 - Is de mens een informatieverwerkend systeem zoals een computer? (Searle en Churchland versus Dennet)
 - Wat is de toekomst van de mens: een cyborg? (Haraway)
 - Kun je mensen straks genetisch samenstellen? (Wilson, Dawkins).

De volgende centrale begrippen weergeven en uitleggen:

- *rede*

- In het alledaagse taalgebruik staat rede voor denkvermogen.
In de filosofie wordt rede opgevat vanaf de Griekse oudheid als het specifieke kenmerk van de menselijke soort.
Plato onderscheidt drie delen van de ziel, waarbij de rede als menner van de twee paarden begeerte en gemoed zou moeten optreden; Aristoteles maakt een onderscheid tussen de praktische rede, als het vermogen om moreel te handelen en de theoretische rede, als het vermogen om het onveranderlijke te vatten; Kant onderzoekt de aard, grenzen en mogelijkheden van de rede.
De filosofische discussie gaat onder meer over de vraag of de rede vooruitgang heeft kunnen brengen. Rousseau was de eerste criticus van de vooruitgangsgedachte. Rousseau stelde natuur en rede aan elkaar gelijk, daarmee is Rousseau een kind van de Verlichting, maar tegelijkertijd bekritiseert

- Rousseau de Verlichting, want de beschaving/cultuur leidt tot de ontaarding van de mens.
In de 19e eeuw ontstaat er geleidelijk aan meer aandacht voor het irrationele (Schopenhauer). In het postmodernisme van de 20e eeuw wordt teruggegrepen op Nietzsche en Heidegger, die fundamentele kritiek leverden op cultuur en taal. Postmoderne filosofen (Lyotard, Derrida, Foucault) koesteren een diepe twijfel aan het geloof in De grote Verhalen waar de waarheid wordt geconstrueerd. Met name Habermas verdedigt tegenover de postmodernen de idealen van de verlichting.
- *subjectiviteit*
 - In het alledaagse taalgebruik betekent subjectiviteit persoonlijke opvatting en staat dan tegenover objectiviteit in de zin van algemeen of voor iedereen geldig
In de filosofie heeft 'subjectiviteit' betrekking op het subject en zijn of haar individuele perspectief, gevoelens, overtuigingen en verlangens. Berkeleys idealisme is daarvan een ver doorgevoerde vorm: alle waargenomen fysische objecten bestaan als ideeën in de geest van de mens; het existentialisme duidt subjectiviteit positief als voorwaarde tot authenticiteit (Kierkegaard).
De filosofische discussie gaat over de vraag in hoeverre subjectiviteit de betrouwbaarheid van de waarnemer beperkt.
 - *intersubjectiviteit*
 - In het alledaagse taalgebruik en in de filosofie slaat intersubjectiviteit op het begrijpelijk en controleerbaar zijn voor anderen.
In de filosofie is intersubjectiviteit als begrip pas in het begin van de 20e eeuw ontstaan bij het logisch positivisme.
Voor Carnap geldt dat wetenschappelijke uitspraken principieel door iedereen getoetst moeten kunnen worden. Maar intersubjectiviteit kan ook opgevat worden als consensus (Habermas).
 - *zelfbewustzijn*
 - In het alledaagse taalgebruik betekent zelfbewustzijn zoets als zelfbesef: het weten dat je er bent.
In de filosofie betekent zelfbewustzijn het weet hebben van de eigen plaats en rol in de wereld, waarin de mens zich onderscheidt van het dier; de mens neemt zowel een centrische als een excentrische positie in de wereld in (Plessner).

De filosofische discussie betreft de vraag of de mens (begrepen als een zelfbewust subject) zichzelf kan beschouwen als object. Immers: ook een oog kan zichzelf niet zien. Met name Rorty verwerpt de gedachte dat het mogelijk is voorbij te gaan aan onze oordelen vanuit een objectief, transcendentiaal standpunt. Hij neemt stelling tegen de idee dat taal en gedachten de werkelijkheid representeren, het zijn eerder gereedschappen.

- *lichamelijkheid*

- In de filosofie betekent lichamelijke de hoedanigheid van iets dat een lichaam heeft. Meer specifiek staat de lichamelijke centraal in die opvattingen van de filosofie die de mens weer als eenheid willen zien van lichaam en ziel. Bijvoorbeeld volgens Merleau-Ponty geeft een persoon vanuit het lichaam betekenis aan de wereld, want door de plaats van het lichaam in ruimte en tijd wordt de waarneming bepaald. De filosofische discussie omtrent lichamelijke gaat in de eerste plaats over het al dan niet gescheiden zijn van lichaam en ziel. Daarnaast gaat de discussie over de hedendaagse lichaamscultuur over de twee posities: een lichaam-hebben of een lichaam-zijn. Een voorbeeld van het eerste is de wens tot cosmetische chirurgie, waarbij het lichaam als object wordt verbeterd. Een voorbeeld van het tweede is de ervaring van het lichaam-zijn bij dans, spel, seksualiteit, waarbij je lichaam wordt (identificatie van jezelf met het lichaam).

- *arbeid*

- In het alledaagse taalgebruik is arbeid moeite of inspanning om iets te verrichten of te verkrijgen. In de filosofie zijn er verschillende opvattingen: als middel tot uitvoering van Gods wil (Luther, Calvijn); als omvorming van de natuur om het (door God en met de natuur gegeven) bezit te vergroten (Locke); als omvorming van de natuur en als middel tot zelfverwerkelijking (Marx). In de filosofische discussie over arbeid in Nederland moet Hans Achterhuis worden genoemd. Achterhuis laat zien dat onze loonarbeid en de verheerlijking ervan het resultaat zijn van een vanaf de Middeleeuwen begonnen onderdrukking van een op gezamenlijke overleving van mannen en vrouwen gericht bestaan. De nieuwere (tot het einde van 20e eeuw) tijd biedt het beeld van een toenemende druk op vrouwen om zich in het huishouden terug te trekken, terwijl mannen worden afgericht op een productief bestaan als loonarbeider.

- *communicatie*
 - In het alledaagse taalgebruik is communicatie kennisgeving, uitwisseling van gedachten of gevoelens doormiddel van verbale of non-verbale taal.
In de filosofie kan communicatie in een communicatiemodel schematisch weer te geven als [zender]-[boodschap]-[ontvanger].
Daarnaast zijn er verschillende opvattingen: als taalspelen (die door sociale conventies geregeld zijn en bepaalde competenties vereisen - Wittgenstein); als taalhandelingen, (uitspraken die een handelingskarakter hebben, bijvoorbeeld een belofte, bevel, bewering of aanbeveling - Austin).

- *seksualiteit*
 - In het alledaagse taalgebruik staat seksualiteit voor geslachtsleven of geslachtsdrift. Het kan zowel gaan om fysieke uitingen (kussen, strelen, vrijen) als om psychische fenomenen (fantasie^on, emoties).
In de filosofie zijn er verschillende opvattingen: als het brandpunt van de Wil tot leven (Schopenhauer); als oerdrift van de mens (Freud); als biologische drijfveer tot genetische reproductie (Wilson).
De filosofische discussie gaat over de vragen wat een handeling tot een seksuele handeling maakt, wat de plaats van seksualiteit in de menselijke natuur is.
Irigaray neemt de verschillen tussen seksen als uitgangspunt. De hele geschiedenis van het denken is een mannelijke aangelegenheid. Volgens Irigaray beleeft de vrouw de werkelijkheid fundamenteel anders dan de man. De mens wordt bepaald door zijn sekse: het maakt nogal uit of je een vrouwelijk of mannelijk geslachtsorgaan hebt met alle verschillen in het lichaam. De mannen gaan volgens Irigaray uit van ~~een~~ principe, ~~een~~ verklaring, ~~een~~ spreker en ~~een~~ waarheid. De vrouwelijke benadering is die van tweeheid of van differentie.

- *subject*
 - In het alledaagse taalgebruik is subject onderworpen of onderhevig aan.
In de filosofie wordt vanaf Kant met subject voornamelijk de mens bedoeld, die doormiddel van zijn kennen en handelen de dingen bepaalt (Ding f r Mich); andere filosofen kennen aan het subject vooral een negatieve betekenis toekennen in de zin van strikt persoonlijk of zelfs willekeurig (marxisme, positivisme, structuralisme); Kierkegaard benadrukt daarentegen weer dat het subject en het subjectieve als eerste uitgangspunt van de filosofie genomen moet worden, de mens als vrij en autonoom individu

(existentialisme); door Nietzsche, op het hoogtepunt van de Romantiek, wordt sterk de waarheid van het subject benadrukt (perspectivisme); terwijl in de hedendaagse Franse postmoderne filosofie het subject zo goed als verdwijnt (structuralisme, Foucault).

▪ *object*

- In het alledaagse taalgebruik betekent object voorwerp.
In de filosofie vanaf de Griekse oudheid geldt object als object van de kennis die in de aanwijsbare werkelijkheid buiten de kennis ligt (objectivisme). Maar Aristoteles maakt al onderscheid tussen materieel object en formeel object; als iets wat gedacht kan worden en daardoor een eigen zijn heeft (Middeleeuwen), Descartes zoekt voor de ideeën in zijn geest een oorzaak, soms is dat het eigen ik, soms is dat God, soms is dat de wereld. En volgens Kant is het Ding an Sich onkenbaar, het object verschijnt door de a priori vormen van het kenvermogen. De filosofische discussie betreft vooral de vraag of het spreken in termen van subject en object zinvolle onderscheidingen zijn (Heidegger, Derrida, Rorty).

De volgende begrippenparen onderscheiden en toepassen aan de hand van een concreet vraagstuk:

▪ *cultuur en natuur*

- In het algemeen is cultuur alles wat door mensenhanden tot stand is gekomen, menselijke beschaving. In engere zin is cultuur het geheel van manifestaties van kunst, ontspanning en vermaak. Natuur is in het algemeen a) het geheel van kenmerken en eigenschappen van levende wezens, de aangeboren aard van de mens of b) dat wat de mens om zich heen ziet en wat beschouwd wordt als nog niet door de mens gewijzigd.
In de filosofie zijn er de volgende opvattingen: volgens Rousseau is de mens van nature goed en bederft de cultuur de mens; Hobbes en Locke menen dat cultuur bestaat uit het in acht nemen van bepaalde normen, dat boven de natuurwet (het recht van de sterkste), uitgaat en het handelen inperkt. De filosofische discussie gaat over de vraag in hoeverre bepaalde eigenschappen, neigingen en driften aangeboren zijn of verworven door de cultuur (nature-nurture debat).

- *gevoel en verstand*
 - In het algemeen slaat *gevoel* op het bij de mens bewogen worden van het gemoed.
In het algemeen slaat *verstand* op het denken, begrijpen, of oordelen van de mens.
In de filosofie zijn er verschillende opvattingen: de Stoa contrasteert emoties met de rede; Plato meent dat de rede leiding moet geven aan het gemoed; Aristoteles erkent dat er cognitieve aspecten zijn aan emoties; Kant noemt emoties subjectief en onvrij en neemt de rede onverkort als uitgangspunt voor het wetenschappelijk kennen en moreel handelen; James benadrukt het fysieke aspect van emoties.
De filosofische discussie gaat over de vraag wat emoties eigenlijk zijn. Wat is de verhouding tussen gevoel en verstand? Hoe functioneel zijn emoties? (zie verder subdomein: gevoel, emotie en lichamelijkheid)

- *geest (ziel) en lichaam*
 - In het algemeen is *ziel* het onstoffelijke deel van de mens of het innerlijk.
In het algemeen is *geest* het denkende, voelende en willende deel van de mens.
In het algemeen is *lichaam* de materiële hoedanigheid van de mens.
In de filosofie is er een historische verloop waar te nemen in het gebruik van de termen *ziel* naar *geest/verstand* en uiteindelijk *hersenen*. Plato ziet het lichaam als verwant met het waarneembare, de *ziel* met de *Idee*, middels de dood wordt de *ziel* van het lichaam verlost; Aristoteles ziet de *ziel* als vorm, het lichaam als stof, *ziel* en *lichaam* kunnen niet zonder elkaar bestaan; Descartes vat de *ziel* op als denkende substantie en het lichaam als uitgebreidheid; voor Merleau-Ponty is het lichaam niet een mechanisme waarvan de *ziel* zich bedient, maar een eenheid van betekenis en datgene waarin de betekenis zich uitdrukt; ook Ryle meent dat het dogma van het spook in de machine onjuist is op grond van de analyse van het taalgebruik.
De filosofische discussie gaat over de vraag of er zoiets als *geest* is of dat alles puur materieel opgevat moet worden en of die beslissing een ontologische of een conceptuele status heeft.

- *monisme en dualisme*
 - In het algemeen is *monisme* de leer die één beginsel aanneemt ter verklaring van verschijnselen.
Bijvoorbeeld de opvatting dat de mens uit slechts één substantie bestaat, voor de meeste monisten is deze ene substantie materie, daarmee is hun monistische opvatting tevens een vorm van materialisme.

In het algemeen is dualisme de leer die twee tegenover of onafhankelijk naast elkaar staande beginselen aanneemt ter verklaring van verschijnselen, de opvattingen dat de mens een lichaam heeft en een geest (of ziel), in de opvatting van de dualist is de geest een niet-materiële substantie.

In de filosofie zijn er verschillende opvattingen: Spinoza hangt een monisme aan dat alles natuur of god is, Descartes meent dat er twee substanties zijn: denken en uitgebreidheid; Churchland staat een eliminatief materialisme voor: mentale toestanden zijn neurofysiologische verschijnselen, verklaringen van mentale toestanden in termen van intenties, wensen, motieven en redenen is folk-psychology, de wetenschappelijke verklaring volstaat met het beschrijven in neurofysiologische termen.

De filosofische discussie betreft de kwestie of mentale toestanden gereduceerd kunnen worden tot neurofysiologische processen in de hersenen en of er tevens een terminologische reductie moet plaatsvinden.

- *mens en dier*

- De mens is biologisch gezien een diersoort (homo sapiens), maar wel het hoogst ontwikkelde, die zich van andere diersoorten onderscheidt door zijn geestelijke of verstandelijke vermogens en door het bewustzijn van zijn plaats in de wereld. Het dier is een levend wezen, begaafd met gevoel en willekeurige beweging.

In de filosofie zijn er verschillende opvattingen: Aristoteles beschouwt mensen in rangorde verheven boven dieren, maar ondergeschikt aan God en engelen; Thomas van Aquino meent dat er redenen zijn om geen wreedheid tegen dieren te betrachten; volgens Descartes zijn dieren machines die wel kunnen piepen, maar geen gevoelens hebben; Kant gaat terug op Thomas door te zeggen dat vriendelijk gedrag ten opzichte van dieren oefeningen zijn in vriendelijkheid ten opzichte van mensen; Darwin is de grondlegger van de evolutietheorie, waarin geleerd wordt dat de mens verwant is aan de apen; de evolutiebioloog Frans de Waal meent dat het leren van mensen vergelijkbaar is met het leren van sommige aapsoorten, namelijk door waarneming of imitatie.

De filosofische discussie betreft de vraag in hoeverre de mens te onderscheiden is van dieren, van welke aard deze onderscheiding is (wezenlijk of gradueel) en hoe wetenschappelijk de evolutietheorie is (Popper).

▪ *bewust en onbewust*

- In het alledaags taalgebruik is bewust datgene wat bekend is, wat men zich realiseert of wat men beseft. In het algemeen is onbewust datgene waarvan men geen weet of besef heeft. In de filosofie zijn er verschillende opvattingen: Freud heeft door zijn psychoanalytische theorie een niet meer uit het filosofische en alledaagse discours weg te denken plaats gegeven aan het onbewuste, het onbewuste staat voor de oerdriften in de mens die verdrongen worden; Jung heeft het collectieve onbewuste geïntroduceerd. De filosofische discussie betreft onder andere de vraag hoe wetenschappelijk de psychoanalytische theorie is (Popper) en de vraag of het onbewuste werkelijk bestaat of slechts een denkconstructie is.

▪ *arbeid en interactie*

- In het alledaags taalgebruik is arbeid de moeite, inspanning van lichamelijke en/of geestelijke krachten om iets te verrichten, te verkrijgen, of tot stand te brengen: werk in het algemeen is interactie de wederzijdse werking op elkaar, de wisselwerking tussen mensen onderling, het wederzijds contact tussen sprekende en handelende personen. In de filosofie zijn er verschillende opvattingen over arbeid: een calvinistisch arbeidsethos is ontstaan vanwege de waardering voor menselijke arbeid sinds de Reformatie (Luther, Calvijn), Marx levert kritiek op het kapitalisme, omdat de arbeider vervreemd wordt van de productiemiddelen en daardoor zijn zelfrealisatie misloopt. Volgens Achterhuis is de loonarbeid in feite een onderdrukking geweest van een op gezamenlijke overleving van mannen en vrouwen gericht bestaan, waarbij de vrouwen worden teruggedrongen tot het huishouden en de mannen afgericht tot een loonarbeidend bestaan.

Verschillende opvattingen over de menselijke persoon en de aard van diens betrekkingen met anderen weergegeven

De mens is wezenlijk sociaal, dat wil zeggen de concrete, historisch gegroeide en talige verhoudingen met de medemens (in de familie, het werk, enzovoort) is constitutief voor de identiteit van de menselijke persoon. Menselijke identiteit wordt uitsluitend gevormd binnen de betekenisvolle context van een specifieke gemeenschap (holisme)(Taylor).

De opvatting dat communicatieve processen, waaronder intieme relaties en arbeid wezenlijk zijn voor de totstandkoming van een eigen identiteit en een authentieke omgang met anderen

Intersubjectiviteit is op twee niveaus van belang: in het verklaren van communicatief handelen in het algemeen en in de verklaring van bepaalde ethische normen en waarden in concrete levenspraktijken.

De opvatting dat verschillen in sekse leiden tot een verschillende beleving van de wereld

Communicatief handelen betekent dat men ten aanzien van elkaar 3 typen geldigheidsaanspraken in het geding brengt; claims ten aanzien van waarheid, juistheid en waarachtigheid (Habermas).

De opvatting dat individualisme kan onttaarden in egocentrisme en anderzijds kan uitgroeien tot een op anderen betrokken authenticiteit

Ieder mens is geseksueerd, waardoor de beleving van de wereld niet is los te zien van het geslacht van de mens. Zij zet het mannelijk denken en spreken tegenover het vrouwelijk denken en spreken. Het technocratisch-fallisch betoog is in wezen hiërarchisch: ~~een~~ verklaring, ~~een~~ principe en ~~een~~ spreker wint ten koste van de ander. Het vrouwelijk denken en spreken gaat uit van tweeheid: meerdere verklaringen en principes en erkenning van de ander (Irigaray).

Inzicht in deze visies tonen door deze toe te passen op een concreet vraagstuk

De mens ontwikkelt zijn eigen individualiteit in dialoog met de significant anderen. Op basis hiervan kan zich een authentiek individu ontwikkelen. Door het wegvallen van traditionele betekenis horizon, en door de dominantie van de instrumentele rede is dit echter ontaard in een egocentrisch individualisme. De kenmerken van deze hedendaagse, geïndividualiseerde maatschappij zijn: materialisme, fragmentisme en egoïsme (Charles Taylor).

Een beargumenteerd standpunt innemen over een concreet antropologisch-maatschappelijk vraagstuk en daarbij relevante referentiekader(s) en (eigen) vooronderstellingen verwoorden

Subdomein: Gevoel, emotie en lichamelijkheid

De kandidaat kan:

2. *Verschillende opvattingen over de aard en functie van gevoelens en emoties weergeven en aan de hand daarvan uitleggen in hoeverre gevoelens en emoties zijn bepaald door de context van tijd, plaats en cultuur.*

In de klassieke oudheid was een dichotomie: logos versus pathos. Logos staat voor de rede, pathos staat voor de toestand van het ontvangen en ondergaan van en inwerking van buitenaf. Pathos staat in moderne zin voor zintuiglijke, lichamelijke en psychische gevoelens, gemoedsbewegingen, driften en behoeften, die hun oorsprong niet in de rede hebben. Bij Aristoteles schuilt in elke passie een oordeel, gedachte of vermoeden.

In de middeleeuwen zijn de passies eveneens modificaties van de ziel die niet van de rede zelf uitgaan. Het zijn akten van het zinnelijke streefvermogen die met lichamelijke veranderingen gepaard gaan (Thomas).

In de moderne filosofie wordt op grond van de heftigheid van de passie gesproken van een emotion (lett volksoproer): fysieke opwindingstoestanden. Vanuit dit gezichtspunt zijn de passies acties van het lichaam, die passief worden waargenomen door de ziel (Descartes). Ten tijde van de Verlichting zijn passies fundamentele drijfveren van de mens zonder welke nooit een handeling tot stand zou komen (Voltaire, Diderot) of als blinde egoïstische hartstocht (Kant).

In de 19e eeuw is een passie onder andere een list van de rede om de lange termijn neiging (Leidenschaft) voor zich te laten werken.

Tegenwoordig zijn er twee verschillende opvattingen: de naturalistische en de sociaalconstructivistische visie (zie hieronder).

Daarbij kan hij:

De opvatting uitleggen dat emoties te herleiden zijn tot fysieke reacties

In de naturalistische visie wordt een emotie beschouwd als wezenlijk een lichamelijke verandering adrenalineafschending, hartslag, bloedtoevoer. Er zijn een beperkt aantal basisvarianten van (neuro)fysiologische reactiepatronen in elk menselijk brein.

Daartegenover staat de sociaalconstructivistische visie: de fysiologische kant van de emoties is bijkomstig, emoties zijn volledig afhankelijk van de sociale context waarbinnen ze verschijnen. Ze zijn product van taal en cultuur.

De opvatting uitleggen dat emoties de omgang met de werkelijkheid bepalen

Emoties zijn geen verstoringen van ons psychisch en fysiek evenwicht zonder betekenis. Emoties zijn spontane regressies van ons bewustzijn: als de gewone wereld van alle dag ondragelijk wordt dan tovert de mens deze wereld weg doormiddel van emoties. Door emoties wordt de uitzichtloze wereld getransformeerd en wordt de situatie door zelfbedrog hanteerbaar (volgens, extreme angst, depressie, vreugde) (Sartre).

Het verschil aangeven tussen gewilde en ongewilde emoties

Bedoeld wordt dat de kandidaat in staat is twee visies uit te leggen:

- de visie waarin emoties worden opgevat als reflexmatige reacties op een elementaire prikkel van buiten (ongewilde emoties)
- de visie waarin emoties worden beschouwd als cognitieve processen, die de mens aangeven welke betekenis of waarde een situatie of gebeurtenis heeft (gewilde emoties).

De opvatting uitleggen dat gevoelens een bepaalde functie hebben, zoals reiniging van emoties

Een functie van emoties kan zijn: bevrijding of reiniging van gevoelens (Aristoteles); of veranderingen in actiebereidheid (Frijda); of een waardering van of oordeel over een situatie (cognitieve theorie^o n; zie hierna)

Uitleggen in hoeverre emoties cultureel en/of historisch zijn bepaald

Bedoeld wordt bijvoorbeeld de sociaalconstructivistische visie dat de fysiologische kant van de emoties bijkomstig is: emoties zijn volledig afhankelijk van de sociale context waarbinnen ze verschijnen. Ze zijn product van taal en cultuur.

Daartegenover staat de naturalistische visie: een emotie wordt beschouwd als wezenlijk een lichamelijke verandering – adrenalineafscheiding, hartslag, bloetoevoer. Er zijn een beperkt aantal basisvarianten van (neuro)fysiologische reactiepatronen in elk menselijk brein.

Uitleggen in hoeverre emoties rationeel van aard zijn

Bedoeld wordt de meer fenomenologische opvatting uit de 2e helft van de 20e eeuw dat emoties cognitief van aard zijn. Wezenlijk voor een emotie is immers een oordeel over de wenselijkheid of onwenselijkheid van een situatie of gebeurtenis. Vervolgens wordt besloten iets te vermijden of iets op te zoeken (M. Arnolds).

3. Verschillende opvattingen over de verhouding tussen lichamelijke en geest weergeven en aangeven wat de verhouding is tussen lichamelijke en culturele context.

Algemeen:

Opvattingen over de verhouding lichaamsgeest worden bepaald door religieuze, wetenschappelijk-technische en politiek-maatschappelijke factoren.

De oudste menselijke beschavingen (Sumeri^o, Babyloni^o, Egypte) gaan uit van een kosmos waarvan de mens onderdeel is. Leven en dood zijn niet scherp van elkaar gescheiden.

Eigenschappen van de mens zoals vreugde of angst worden ook gebruikt om natuurverschijnselen te verklaren. Het materiële en het geestelijke zijn nauw met elkaar verweven: de natuur heeft bijvoorbeeld een wil. In de Orphische wereldbeschouwing is de ziel een goddelijke vonk die door verschillende sterfelijke lichamen reist. De menselijke ziel verhuist na de dood naar een ander lichaam. Door zuiver te leven wordt een incarnatie op aarde minder waarschijnlijk.

De oude Grieken (800 v. Chr.) kennen een wereld vol goden. Zij zijn onsterfelijk en invloedrijk. De mens heeft een ondergeschikte plaats. In deze wereld is de geest ondergeschikt aan het lichaam. Het leven is meer verbonden met het lichaam dan met de ziel. De ziel wordt opgevat als een stof die net als lucht verwaait in de wind. Pas in de 6^e en 5^e eeuw voor Christus wordt de notie ziel meer persoonlijk geduid, vooral door dichters. De lyrische poëzie begint met een personificatie van de ziel: de ziel wordt langzaam een symbool voor het persoonlijk streven van de mens.

Na de veroveringen van Alexander de Grote breekt een periode van onzekerheid aan en de nadruk wordt gelegd op de morele kant van de ziel: de mens moet een deugdzaam leven leiden. De ziel wordt nu beschouwd als intellectuele en morele persoonlijkheid, als verantwoordelijke agens die op een juiste wijze kent en handelt. De ziel krijgt veel meer waardering dan het lichaam: de ziel is gevangen in het lichaam, is gevallen uit de hemelse sferen boven ons en is tot de dood van het lichaam gedoemd tot een verblijf op aarde (Plato).

Als reactie hierop worden door onder andere Aristoteles de lichamelijke aspecten benadrukt. Ziel en lichaam bestaan niet gescheiden van elkaar. De mens wordt in termen van vorm en materie beschouwd: ziel en lichaam zijn even belangrijk en kunnen niet zonder elkaar bestaan.

Met de opkomst van het Christendom wordt de Bijbel de autoriteit over de verhouding lichaamsgeest. De mens is een ziel in een zondig lichaam. De ziel dient ernaar te streven om te worden met God.

Arabische denkers benadrukken de emanatiegedachte: de ziel daalt uit het goddelijke af naar het lichaam.

Joodse denkers houden zich vooral bezig met het vraagstuk van de onsterfelijkheid van de ziel.

Vanaf het einde van de Middeleeuwen krijgt de ziel langzaam aan een plaats in de natuurlijke wereld, al blijft ze verbonden met het goddelijke. Er is een periode van culturele bloei (Michelangelo, Leonardo da Vinci, Shakespeare) en er ontstaat een grote interesse voor het

leven hier op aarde, terwijl de belangstelling voor het hiernamaals afneemt. De band tussen ziel en lichaam wordt nauwer dan ooit tevoren. De ziel wordt verdeeld in drie delen: het intellectuele (wil, intellect en geheugen), het sensitieve (waarneming en motivatie) en het vegetatieve (voeding, groei en voortplanting).

Vanaf de 16^e eeuw wordt de wereld niet meer gezien dan een organisme, maar als een machine die aan mechanische wetten moet gehoorzamen. Zo wordt het lichaam als een machine beschouwt die is uitgerust met een ziel (Descartes, De Lametrie). Niet alleen lichamen zijn op mechanistische wijze te verklaren, ook de geest kan vanuit de natuur worden verklaard. Het bewustzijn doet als notie zijn intrede als een verzameling psychische kwaliteiten die door associatie in voorstellingen worden omgezet. Voorstellingen berusten uiteindelijk op zintuiglijke waarneming. Wat het bewustzijn precies is, wordt nog niet onderzocht, wel hoe het werkt. Niet bestudering van zijn ziel leidt tot kennis over de mens, maar bestudering van fysiologische processen: bloedsomloop, zenuwstelsel.

In de 19^e eeuw wordt de ziel van de mens niet los gezien van zijn materiële omgeving: of als het grote biologische gegeven (evolutietheorie), of als denkprocessen in de hersenen (fysiologie).

Men gaat door nieuwe technische mogelijkheden de ziel bestuderen in samenhang met hersen- en zenuwprocessen. Een tweede ontwikkeling is dat de ziel als substantie plaats maakt voor concepten als zelf, bewustzijn, wil. De relatie van geest met lichaam wordt niet reductionistisch opgevat maar geplaatst in het leven en de ervaring.

In de 20^e eeuw zijn twee tendensen te onderscheiden, die voortbouwen op bovenstaande gedachten van de 19^e eeuw.

Ten eerste drie ontwikkelingen die zich naar binnen toe richten en zich verdiepen in de relatie tussen lichamelijke en mentale processen:

- een benadering die de werkelijke status van het lichaamsgeest probleem ontkent; er wordt beargumenteerd dat het probleem conceptueel is (Ryle)
- een benadering die de materiële kant van het mentale onderzoekt doormiddel van hersenonderzoek (Armstrong, Eccles) en kwantummechanische ideeën (Zohar)

Daarbij kan hij:

De opvatting uitleggen dat de ziel het onsterfelijke wezen van de mens is en onderscheiden van het lichaam

De opvatting uitleggen dat lichamelijke de essentie van het menszijn is en daarmee ons standpunt in de wereld bepaalt

De opvatting uitleggen dat de mens primair een lichamenlijk/gesexueerd wezen is en tevens aangeven welke gender-waarden daarmee gesteld worden

Verskillende opvattingen over geest en lichaam herkennen in de praktijk van seksualiteit, sport en dans

- een benadering die de computer als metafoor voor de relatie lichaamsgeest beschouwt: het mentale is de software en het lichaam is de hardware (Searle, Churchland versus Dennet).

Ten tweede is er een ontwikkeling die lichaamsziel problemen relateert aan de wereld.

Ziel wordt vervangen door persoon en onderzocht wordt hoe een persoon zijn lichaam ervaart (Merleau-Ponty).

De menselijke ziel is als minder volmaakte ziel tijdelijk verbonden met het sterfelijke lichaam. De ziel kan zich bevrijden van het lichaam door kennis van de Idee^on. De menselijke ziel heeft drie delen: een begerend (brons) deel, een eierzuchtig (zilver) deel en een redelijk (goud) deel: zie de vergelijking van de wagenmenner (Plato).

De plaats van het lichaam in de ruimte bepaald het menselijk perspectief: wij zijn steeds gesitueerd in (tijd en) ruimte en geen zuivere geesten die de gehele situatie kunnen overzien. Vanuit het lichaam wordt betekenis gegeven aan de wereld: esthetisch, erotisch. Deze zingeving vindt plaats op een prereflexief niveau. Datgene wat mij een standpunt in de wereld bezorgd is het corps vecu : het lichaam is geen object dat wordt waargenomen (het corps objet), maar eerder de vooronderstelling van waarnemen (Merleau-Ponty).

Ieder mens is gesexueerd , waardoor de beleving van de wereld niet is los te zien van het geslacht van de mens. Irigaray zet het mannelijk denken en spreken tegenover het vrouwelijk denken en spreken. Het technocratisch-fallisch betoogd is in wezen hi^o rarchisch: ~~Øn~~ verklaring, ~~Øn~~ principe en ~~Øn~~ spreker wint ten koste van de ander. Het vrouwelijk denken en spreken gaat uit van tweehed: meerdere verklaringen en principes en erkenning van de ander (Irigaray).

Gendertheorie: er bestaan sociaal-historische gegroeide rolpatronen (gender) voor typisch mannelijke en typische vrouwelijke manieren van denken en gedragen: zo is het 'typisch vrouwelijk' om intermenselijke verhoudingen in termen van wederzijdse afhankelijkheid, zorg, responsiviteit en verantwoordelijkheid te zien, in plaats van in termen van rechten en plichten tussen autonome individuen (Irigaray, Sevenhuijsen).

Bedoeld wordt dat bovenstaande opvattingen door de kandidaat herkend en toegepast kunnen worden op het gebied van seksualiteit, sport en dans.

De rol van lichaamscultuur in de maatschappelijke disciplineren uitleggen

Moderne macht laat 'sporen' na op het lichaam. Het lichaam wordt tot in de details gedisciplineerd, gevormd en gehoorzaam gemaakt. We leren om 'in het gareel' te lopen: bijvoorbeeld om ons 'beheerst' te gedragen en hoe we een mooie vrouw, of een echte kunnen zijn. Machtsverhoudingen tussen mensen komen tot uiting in de kleinste houdingen, bewegingen en ruimtelijke positionering en we voelen het feilloos aan. Door de onderdrukking van eigen (aardig)heid en ongecontroleerde kracht worden met oefening, dressuur en een anoniem apparaat van geinstitutionaliseerde normen en waarden, orde en inzicht geproduceerd die in onze 'lichaamscultuur' tot uiting komen (Foucault).

De rol van het lichaam in niet-westerse culturen uitleggen

Hindoeïsme: het lichaam is een gevangenis van de onsterfelijke ziel. Op grond van een goed of slecht karma wordt de ziel in hogere of lagere levensvorm wedergeboren. Daarom is er een groot respect voor alles wat leeft: ahimsa

Boeddhisme (oorspronkelijk): alles in het aardse bestaan is vergankelijk en geeft lijden. De oorzaak van het lijden is hunkering, bijvoorbeeld van de zintuigen van het lichaam. Oplossing voor dit lijden is ten eerste het uitdoven van de zintuiglijke hunkering doormiddel van lichamelijke en geestelijke oefeningen.

**Subdomein: De mens als redelijk
wezen**

De kandidaat kan

4. ***Enkele opvattingen over de mens als redelijk wezen uitleggen en tevens aangeven welke andere visies op de mens in de hedendaagse wijsbegeerte een rol spelen.***

Daarbij kan hij:

De opvatting uitleggen dat de mens een bewust waarnemend, nadenkend en handelend persoon is

De mens streeft het realiseren van bepaalde doelen na door het gebruik van geïmagineerde middelen die op adequate wijze toegepast worden (teleologisch handlingsbegrip). Het menselijk handelen is typisch het ethische domein van de praktische rede; het streven naar het goede. Met de theoretische rede streeft de mens het hoogste, het ware na (Aristoteles).

Daarnaast: Cognito, ergo sum. Alleen het denken kan de mens 'claire et distincte' zekerheid bieden, die als een waarachtige basis voor (het beoordelen van) waarneming en handelen kan dienen. Zonder het bewustzijn, zou alles net zo goed een illusie, een droom kunnen zijn (Descartes).

Het verschil tussen mens en dier uitleggen op het gebied van:

- *rede en instinct*

Van het gebruik van taal en symbolen en in hun relatie tot de omgeving

En ten aanzien van vrijheid en transcendentie

Uitleggen wat onder zelfbewustzijn kan worden verstaan

Een derde opvatting: de mens verhoudt zich bewust tot de dingen (zowel concreet aanwezig, of in afwezigheid aanwezig, bijvoorbeeld in het denken), dat wil zeggen de mens staat intentioneel in de wereld. Hij treedt de mensen, dingen en situaties in het waarnemen, denken en handelen met bedoelingen tegemoet; specifieke en intuïtieve, vervulde en onvervulde intenties (Husserl).

Dieren leven instinctief; zoals het hen gegeven is, terwijl het leven aan de mens als taak is opgegeven: de rede maakt dat de mens zich bewust buiten zijn eigen centrum (excentrisch) kan opstellen. Deze afstand nemen van jezelf (zelfreflectie) maakt dat de mens ik tegen zichzelf kan zeggen: de mens kan niet instinctief leven, want alleen al het natuurlijk willen zijn is kunstmatig (Plessner).

Daarnaast: de mens is, vergeleken met andere dieren, een 'Mangelwesen'; onaangepast, primitief en onderontwikkeld. Dit compenseert hij door zijn omgeving aan zich aan te passen: de mens is 'arbeitsfähig', in staat, maar ook veroordeeld tot handelend optreden: de mens is van nature een cultuurwezen (welt-offen) (Gehlen).

Neo-kantianisme: alle menselijke kennis is afhankelijk van het vermogen om ervaringen te vormen doormiddel van symbolische functies: met behulp van deze functies van de rede schept de mens zijn werkelijkheid. Typerend voor de mens als symbolisch wezen zijn dan ook taal, wetenschap, kunst, godsdienst en filosofie (Cassirer).

Ieder mens is in principe absoluut vrij. Tot deze vrijheid is de mens veroordeeld, dat wil zeggen hij kan, moet en zal altijd uit tenminste twee alternatieven kiezen (ook niet kiezen is een keuze) en daar de verantwoordelijkheid voor dragen. Gedurende ons leven blijven we vrij om ons nieuwe mogelijkheden voor ogen te halen en om de feiten over onszelf te herinterpreteren in het licht van nieuwe projecten. Dit is onze transcendentie: een openheid naar de mogelijkheden en de toekomst, dat wil zeggen het Zijn (Sartre).

In tegenstelling tot Descartes' idee van zelfbewustzijn: ik denk, dus ik ben: Zelf is niet in het bewustzijn, maar het doorlopende project van in de wereld zijn temidden van andere mensen. Bewustzijn is de activiteit van omgaan met de onbepaaldheid, het Niets in het menselijk bestaan. De mens is niet op zichzelf (en-soi), maar voor zichzelf (pour-soi) (Sartre).

Uitleggen in hoeverre de mens materieel dan wel geestelijk is bepaald

Voor de lichamelijke aspecten van de mens wordt meestal een negatieve plaats ingeruimd in het mensbeeld: het lichamelijke maakt de mens tot dier, het geestelijke maakt hem tot 'mens'. Het menselijk doen en laten wordt vaak door lichamelijke krachten als instincten en neigingen bepaald, maar deze ondermijnen de 'typisch menselijke' geestelijke krachten: rationaliteit, spiritualiteit, moraliteit (zie Plato, Aristoteles, Thomas, Descartes, Hume, Kant, enzovoort).

Daarnaast: het onderscheid tussen mens (een biologische organisme dat bestaat uit voortdurend veranderende materiedeeltjes die in één persoon zijn verenigd) en identiteit (een wezen dat rede heeft en zichzelf als zichzelf kan beschouwen; dit kan de mens doen door het bewustzijn dat onafscheidelijk is van het denken). De menselijke geest kan de werkelijkheid bevatten zoals die is (Locke).

En: sceptisch ten aanzien van het vermogen van mensen om de dingen te begrijpen zoals ze zijn: er is geen vaste kern in de mens; de menselijke geest is niets dan een verzameling gewaarwordingen (in tegenstelling tot Locke). De mens kan niet buiten zijn percepties (onderverdeeld in 'ideeën' en de 'impressies' van de zintuigen en reflectie) om. Het is de menselijke verbeelding die ons het idee geeft van voortdurende en onafhankelijk bestaande objecten en van onze continue identiteit als persoon. Vergelijk Kants onderscheid tussen het ding 'an sich' en 'für uns' (als fenomeen).

Uitleggen in hoeverre de (dominante) cultuur bepalend is voor wat onder 'redelijk wezen' wordt verstaan

De dominante cultuur stelt de norm voor wat onder 'redelijk wezen' verstaan wordt: ze beheerst namelijk de 'discourseen' (de vocabulaires en vakgebieden van met name de menswetenschappen en de publieke orde) waarin de publieke betekenissen van met name 'redelijkheid', 'normaliteit' en 'menselijkheid' worden vastgelegd. Mensen kunnen zich alleen maar effectief verstaanbaar maken voor zover zij gebruik maken van dergelijke codes in de taal (Foucault).

Daarnaast: mensen 'internaliseren' cultureel opgelegde fatsoensnormen en controleren zo zichzelf. Mensen leren om de 'onfatsoenlijke' vrije loop van gevoelens en emoties uit de publieke sfeer te bannen (Elias).

Uitleggen in hoeverre de mens meer is dan een rationeel denkend wezen

Naast de kalme, redelijke Apollinische krachten is ook de onbewuste, wilskrachtige, orgiastische en (zelf)destructieve Dionysische 'wil tot macht' een natuurlijk en levensbevorderlijk aspect van de mens (Nietzsche).

Daarnaast: de complexe menselijke instincten die weliswaar doelgericht, maar niet rationeel te noemen zijn: de mens wordt instinctmatig gedreven door levensdrift (libido, Eros) en doodsdrijf (Thanatos). De instincten ontwikkelen zich gedurende de verschillende levensfasen onder invloed van levenservaringen (Oedipuscomplex en narcisme) en onder de druk van het superego dusdanig, dat ze worden geperverteerd en gesublimeerd (Freud).

5. Enkele opvattingen over de geldigheid van verschillende vormen van (rationele) kennis herkennen en uitleggen

Ervaring is in beginsel alles wat wij kunnen ondervinden. De zintuiglijke ervaring heeft betrekking op datgene wat via prikkels door de (vijf) zintuigen wordt geregistreerd. Als reactie op deze prikkel ontstaat de waarneming, de psychische act die het eigen lichaam en buitenwereld tot object heeft. Doormiddel van geheugen/herinnering kan kennis ontstaan van de werkelijkheid, namelijk doordat herkenning mogelijk wordt.

Er is een onderscheid te maken tussen de waarnemer en het waargenomen:

- Wetenschappen als biologie en neurofysiologie onderzoeken vooral de werking en functionaliteit van de zintuigen en trachten te verklaren hoe wij via prikkels tot een waarneming van de werkelijkheid komen. Filosofie dient rekening te houden met uitkomsten van wetenschappelijk onderzoek.
- Het filosofisch empirisme stelt dat alle menselijke kennis op (meestal zintuiglijke) ervaring is gebaseerd en a posteriori, volgend op de ervaring, verworven wordt; de mens wordt geboren met een 'lege geest' ('tabula rasa').

In het onderscheid van waarnemer en het waargenomen kan de nadruk liggen op de waarnemer als passief of actief:

- Een passieve waarnemer: er worden prikkels en indrukken geregistreerd die van de dingen/objecten zelf komen. Het begrip ervaring wordt geassocieerd met een niet actieve rol van de waarnemer en het waargenomen is onmiddellijk gegeven (Aristoteles). Hier volgt uit dat er een van de mens onafhankelijke werkelijkheid bestaat. Een dergelijk filosofisch realisme kan in de eerste plaats na ef zijn. Zo meent Aristoteles dat we de objecten waarnemen zoals ze zijn. Het realisme kan ook wetenschappelijk genoemd worden, indien men stelt dat de eigenschappen van objecten, hoewel door de objecten veroorzaakt, liggen in de wijze waarop ze door

de mens worden waargenomen. Locke is een voorloper van dit wetenschappelijk realisme. In beide vormen van realisme speelt het begrip 'substantie' een belangrijke rol. Dit begrip is in de traditie op verschillende wijze gebruikt. In verband met het onafhankelijk bestaan van de werkelijkheid geldt een substantie als een zelfstandige werkelijkheid. Deze substantie kan beschouwd worden:

- als stoffelijk drager van eigenschappen
 - als noodzakelijk te denken postulaat dat de eigenschappen draagt, waarbij men in het midden laat of het wel of niet stoffelijk is
 - als abstracte wezenheid: de mens Piet is een menselijke substantie. Voor Hume is de substantie in iedere vorm een fictie van het verstand: we nemen niet zoiets als een substantie waar.
- Een actieve waarnemer: de waarnemer heeft een actieve rol in wat en hoe er wordt waargenomen. Hierbij geldt het onderscheid tussen:
- Algemeen menselijke aspecten die van bepalende invloed zijn op de waarneming, de werking en functionaliteit van het menselijk zintuiglijk instrumentarium, ook als er van een materiële werkelijkheid wordt uitgegaan. De mens, zonder onderscheid des persoons, is hierin uitgangspunt voor de toegang tot de werkelijkheid (subjectivisme als het typisch menselijke waaraan alle mensen deelhebben). In ver doorgevoerde zin leidt een dergelijk subjectivisme tot een vorm idealisme dat stelt dat de werkelijkheid afhankelijk is van de geest en de daarin voorkomende zintuiglijke indrukken (filosofische betekenis van het begrip idealisme): zijn is waargenomen worden en er bestaat geen substantiële werkelijkheid los van de zintuiglijke waarnemingen in de geest (Berkeley).
 - Persoonlijke aspecten die van invloed zijn op de waarneming, zoals lichamelijk constitutie, cultuur, de theoriebepaaldheid van waarneming, opvoeding; subjectivisme als individualisme met daaraan gekoppelde verschillende werkelijkheidservaringen. In de kentheorie let men vooral op de eerste, algemene vorm van subjectiviteit.

Daarbij kan hij:

Uitleggen over welke verschillende bronnen van kennis (bijvoorbeeld waarneming, verstand, overlevering, geloof, herinnering, ervaring) we beschikken en uitleggen hoe betrouwbaar ze zijn

Beargumenteren waarom noch 'zuivere waarneming', noch 'onmiddellijke ervaring' kan dienen als volledig betrouwbare grondslag voor kennis

3. Domein C: Ethiek: Wat is goed?

Subdomein 01: Centrale begrippen en onderscheidingen

De kandidaat kan:

6. Uitleggen welk soort vraagstukken onderdeel zijn van de ethiek.

De kandidaat kan uitleggen op grond van welke kenmerken een bepaald vraagstuk al dan niet tot het domein van de ethiek behoort. Het gaat daarbij om vraagstukken die moreel van aard zijn. De vraagstukken betreffen bijvoorbeeld:

- reflectie op morele benaderingswijzen (normatieve ethiek)
- waardendilemma's en klassieke morele dilemma's (normatieve en speciale ethiek)
- moreel gedrag in het algemeen (codes en normen voor gedrag in de openbare ruimte, voor beroepspraktijken, maatschappelijk- en politiek gedrag van individuen, normen ten aanzien van de benadering van natuur, normen voor instituties en bedrijven) (speciale ethiek als toepassing van normatieve ethiek)
- opvattingen over het goede leven (normatieve ethiek)
- verschillende praktijken in andere culturen (descriptieve of beschrijvende ethiek)
- de betekenis van het woord goed (meta ethiek).

Daarbij kan hij:

De volgende centrale begrippen weergeven en uitleggen:

- *goed*

- In het alledaagse taalgebruik is goed een positieve kwalificatie, in morele zin het tegenovergestelde van kwaad of slecht.

In de filosofie zijn er verschillende opvattingen: in de betekenis van optimaal functionerend (Aristoteles), wat lust vermeerderd (Epicurus), het goede als een op zichzelf staande grootheid (Plato); als een morele kwalificatie van handelingen (wat door de meeste mensen gewenst wordt) (Mill), als een kwalificatie voor een volwaardig karakter (Nussbaum).

De filosofische discussie betreft:

- a. de vraag of goed relativistisch is of absoluut.
- b. de meta-ethische vraag: wat doen we als we een waarde-oordeel uitspreken x is goed ?

- *waarde*

- In het alledaagse taalgebruik is waarde een nastrevenswaardige grootheid. In de filosofie worden de volgende onderscheidingen gemaakt: subjectieve en objectieve waarden, intrinsieke en extrinsieke waarden, materieel en immaterieel, concreet en abstract.

Daarnaast worden soorten waarden onderscheiden: goedheid is een morele, schoonheid een artistieke en rechtvaardigheid een sociale waarde.

De filosofische discussie betreft de vraag of waarden universeel van aard zijn of afhankelijk van cultuur, context en tijd (relativistisch). De opvattingen van Kant en Mill/Bentham zijn als universalistisch te interpreteren, terwijl de deugdenethiek van Aristoteles als (uiteindelijk) relativistisch is te interpreteren. Nietzsche is een perspectivist met betrekking tot waarden.

- *geluk*
 - In het alledaagse gebruik is *geluk* een gunstige loop van omstandigheden of een psychische toestand van vreugde en tevredenheid.
In de filosofie zijn er verschillende opvattingen: het utilisme ziet *geluk* als identificatie met plezier of genot (Epicurus); als dispositie/mentale houding waarbij de ziel bloeit (eudaimonia), hetgeen een objectieve karakterisering is, waarbij het gaat om het *geluk*, dat bereikt kan worden door de specifiek menselijke mogelijkheden te optimaliseren (Aristoteles); als een nastreven van plezier en een afwezigheid van pijn, waarbij het vergroten van *geluk* voor zoveel mogelijk mensen nagestreefd moet worden (Bentham, Mill).
De filosofische discussie betreft de vraag hoe *geluk* en *deugd* zich verhouden, volgens Aristoteles (*geluk* is het bloeien van de ziel) en Bentham/Mill (*geluk* is het nastreven van genot en het vermijden van pijn) is er een relatie, volgens Kant is er geen relatie (niet het *geluk* moet leidraad zijn voor een morele handeling, maar de plicht).

- *deugd*
 - In het alledaagse gebruik is *deugd* het goed zijn in zedelijke zin, de voortdurende gezindheid het goede te doen en het slechte na te laten.
In de filosofie wordt getracht met het concept *deugd*, als een onderdeel of dispositie van respectievelijk voor een goed karakter, een belangrijke bijdrage te leveren, die sterk onderscheiden moet worden van handelingsgerichte bijdragen; de oorsprong van de deugdeethische benadering ligt bij Plato en Aristoteles; Plato die vier hoofddeugden onderscheidt: wijsheid, rechtvaardigheid, dapperheid en bezonnenheid; Aristoteles die deugden ziet als optimalisering van de menselijke natuur, onderscheiden in morele en intellectuele deugden; in de Middeleeuwen worden die vier sinds Plato gangbaar geworden natuurlijke deugden aangevuld met drie bovennatuurlijke of christelijke deugden

van geloof, hoop en liefde; in de 18e eeuw verschuift de traditionele aandacht voor de deugd als centrale ethische notie naar handelingsprincipes door de opkomst van Kantiaanse en utilistische theorieën (Bentham, Mill); in de 20e eeuw ontstaat er een hernieuwde aandacht voor het denken in termen van deugden als tegenwicht tegen meer relativistische ethische opvattingen.

De filosofische discussie betreft de vraag of deugden universeel zijn of relatief en betreft de vraag of men kan spreken over afzonderlijke goede handelingen of dat men de handelingen in samenhang met de handelende persoon dient te beoordelen.

- *moraal*

- In het algemeen wordt *moraal* opgevat als het geheel van waarden en normen binnen een bepaalde cultuur in een bepaalde tijd.

In de filosofie levert Nietzsche kritiek op het systeem van de christelijke *moraal*. Nietzsche is een antimoralist: morele idealen worden ontmaskerd als egoïsme, eigenbelang of wraakzucht. Volgens Nietzsche heeft het christendom een herwaardering van waarden doorgevoerd die Nietzsche ongedaan wil maken. Nietzsche maakt een onderscheid tussen 'heersers*moraal*' en 'slaven*moraal*'. In beide moralen heeft het woord 'goed' een verschillende betekenis. Voor de heerser betekent 'goed' een onbelemmerde ontplooiing van zijn levensdrift. Voor de slaven betekent 'goed' vredelievendheid en medelijden. De christelijke maatschappij belemmert de heersers in hun ontplooiing. Daarom is het christendom een soort slavenopstand tegen de *moraal*. Nietzsche zegt dat er in plaats van goed of kwaad slechts het leven is, ofwel: de wil tot macht.

- *rechtvaardigheid*

- In de alledaagse betekenis wordt *rechtvaardigheid* opgevat als het beginsel dat ieder krijgt wat hem toekomt. In de filosofie wordt *rechtvaardigheid* opgevat als datgene wat in overeenstemming is met bepaalde morele principes, namelijk dat gelijke gevallen gelijk behandeld dienen te worden, dat een ieder behandeld moet worden zonder aanzien des persoon en dat alle mensen vrije en gelijke personen zijn. De filosoof Rawls ontwierp een model voor een rechtvaardige samenleving, waarin sprake is van een eerlijke verdeling van rechten en vrijheden, kansen, inkomen, schaarse goederen et cetera. De filosofische discussies gaan over de rechtvaardiging van het straffen zelf en over de inhoud van rechtvaardige principes.

▪ *verantwoordelijkheid*

- In het alledaagse taalgebruik is verantwoordelijkheid het aanspreekbaar zijn voor genomen beslissingen en hun consequenties. In de filosofie worden er verschillende onderscheidingen gemaakt: causale verantwoordelijkheid, het direct of indirect tot stand brengen van een stand van zaken; wettelijke verantwoordelijkheid, het vervullen van de eisen vanwege wettelijke aansprakelijkheid; morele verantwoordelijkheid, het hebben van een morele verplichting en het voldoen aan de criteria tot het verdienen van afkeuring of lof. De filosofische discussie in verband met morele verantwoordelijkheid betreft de kwestie vrije wil - determinisme. Volgens sommigen is verantwoordelijkheid verenigbaar met determinisme (compatibilisme). Volgens anderen is dat niet verenigbaar (incompatibilisme), hoewel zij erkennen dat mensen wel voor verantwoordelijk gehouden moeten worden vanwege het afschrikkende effect en om anderen te beschermen (Strawson).

De volgende begrippenparen onderscheiden en toepassen aan de hand van een concreet vraagstuk:

▪ *feiten en normen*

- Een feit is iets wat het geval is, een bepaalde stand van zaken in de werkelijkheid of een reconstructie ervan. Een feitelijke uitspraak (descriptief = beschrijvend) is een weergave van een bepaalde stand van zaken in de werkelijkheid of een reconstructie ervan. Een norm is een collectieve, min of meer bindende, verwachting ten aanzien van het handelen of niet handelen onder bepaalde omstandigheden. Een normatieve uitspraak (prescriptief=voorschrijvend) is een weergave van een opvatting op grond van bepaalde waarden. Een foutieve afleiding van normatieve uitspraken uit feitelijke beweringen is een veel voorkomende valkuil (Hume).

▪ *waarden en normen*

- Een waarde is iets wat veel mensen waardevol of belangrijk vinden. Er zijn niet-morele waarden, zoals leuk werk en een goede gezondheid, die we nastreven omdat zij bijdragen aan ons eigen geluk, aan een goed leven voor onszelf. Er zijn morele waarden, zoals eerlijkheid, rechtvaardigheid en zorg voor zwakken, waarbij niet ons eigenbelang centraal staat, maar het geluk en de belangen van anderen.

- *morele en niet morele beoordelingen van handelen*

Een norm is een regel waarin een bepaald gedrag wordt voorgeschreven.

Normen zijn afgeleid van waarden. Uit één waarde kunnen meerdere normen afgeleid worden.

- Morele beoordelingen van handelingen zijn gericht op het goede, op het voorkomen van schade voor de gemeenschap, op het welzijn van individu en gemeenschap, los van economische en andere materiële doelen.

Niet-morele beoordelingen van handelingen zijn beoordelingen waar het nut of de effectiviteit in het geding is.

Morele beoordelingen zijn naar hun aard altijd doorslaggevend, zij overrulen andere beoordelingen en betreffen vaak gewetenskwesties.

- *ethiek en moraal*

- 'Ethiek' is de systematische bestudering van en reflectie op moraal. Het woord is afkomstig van het Griekse woord 'ethos' dat 'gewoonte' betekent. Daarbij moeten de volgende deelgebieden onderscheiden worden: normatieve ethiek, dat is de bestudering van ethische theorieën zoals gevolgenethiek, plichtethiek en deugdeethiek, en meta-ethiek, dat is de analyse van morele taal. 'Moraal' is het geheel van waarden, normen en tradities die binnen een bepaalde gemeenschap of cultuur in stand worden gehouden. Moraal is altijd aanwezig in een gemeenschap waarin mensen op een bepaalde wijze met elkaar en met verlangens en belangen van elkaar omgaan ('mores'). Zij is verborgen of uitgesproken dat wil zeggen impliciet of expliciet.

In de dagelijkse omgangstaal worden de bijvoeglijke naamwoorden 'ethisch' en 'moreel' door elkaar gebruikt, hoewel het twee duidelijk onderscheiden grootheden zijn. Ethiek en moraal houden verband met elkaar in die zin, dat in het geheel van waarden en normen binnen een bepaalde gemeenschap redeneringen volgens bepaalde normatieve ethische theorieën teruggevonden kunnen worden. In de analyse van morele taal blijkt dat morele uitspraken vaak een oproep of bevel inhouden.

- *beschrijvend en voorschrijvend*

- Een beschrijvende uitspraak (descriptief) probeert louter een feit of een stand van zaken in de werkelijkheid weer te geven of een reconstructie daarvan, zoals de zin de aarde draait om de zon. Een voorschrijvende uitspraak (prescriptief) houdt een aansporing tot handelen in, zoals je moet je naaste helpen.

Morele oordelen zijn altijd prescriptief van aard omdat ze een aansporing tot (goed) handelen inhouden.

Er zijn opvattingen dat je een feit nooit kunt weergeven zoals het op zich zelf is. Waardevrije beschrijvingen bestaan niet. Immers, de uitspraak Hitler was een slecht mens lijkt een feitelijke beschrijving te zijn, maar bevat de waarde-term slecht.

▪ *rechten en plichten*

- Een recht heeft in het algemeen drie kenmerken. Ten eerste is het iets wat opgeëist of geclaimd kan worden. Ten tweede wordt het beschermd door de maatschappij. Ten derde verschaft het een basis voor compensatie als het geschonden wordt. Er worden de volgende onderscheidingen gemaakt: morele rechten, dat zijn natuurlijke rechten die voor alle mensen gelden; wettelijke rechten, die verwijzen naar wetten en rechtspraak van een bepaalde gemeenschap; negatieve rechten, die plichten voor anderen inhouden om iets te laten; positieve rechten, die plichten inhouden voor anderen om iets te doen. Een plicht is iets wat je moet doen, wat van je geëist wordt. Rechten en plichten zouden onderling afhankelijk zijn van elkaar volgens de correlatiethese. Deze stelt dat positieve rechten plichten inhouden voor diegene die de rechten moeten waarborgen (zoals het recht op scholing een plicht inhoudt voor de overheid om scholing te garanderen) en dat negatieve rechten plichten inhouden om de rechten niet te verhinderen (zoals het recht op vrije meningsuiting voor anderen de plicht inhoudt om de uitoefening daarvan niet te belemmeren). Er zijn echter plichten waar geen rechten tegenover staan: plichten om meer te doen dan waar mensen recht op hebben (zoals het geld geven aan een goed doel).

▪ *macht en belangen*

- 'Macht' begint bij het verklaren van zaken tot bezit door de uitspraak dit is van mij (Rousseau). Macht is het bezit van middelen om die behoeftes te bevredigen (Hobbes). Macht kan ook worden opgevat als de samenbundeling van krachten in een levend organisme die het doel of het verlangen van het organisme verwerkelijkt (Nietzsche). Ook een maatschappij kent vele krachten, er is sprake van macht als krachten gebundeld zijn in een bepaalde strategie die bepaalde effecten veroorzaakt (Marx, Foucault).

Macht kan ook opgevat worden als het systeem dat onze identiteit vormt volgens bepaalde patronen waarin betekenissen worden vastgelegd (Foucault, Lacan). In de twintigste eeuw heeft Foucault verschillende vormen van macht onderzocht: macht is niet zozeer bij individuen aan te wijzen maar is subjectloos en beweegt zich in het sociale weefsel in elke gemeenschap.

In het algemeen worden belangen bepaald door verlangens of behoeftes van mensen of sociale klassen.

Macht en belangen zijn sterk gekoppeld aan elkaar, immers macht werkt met krachten die voortkomen uit de belangen van mensen. Macht is in staat om belangen te sturen: zo zijn bedrijven en media wellicht deels in staat om onze behoeften een bepaalde richting te geven (Marcuse).

De volgende ethische benaderingen van morele vraagstukken herkennen en uitleggen:

- *de benadering dat een morele afweging altijd primair resultaat- en/of doelgericht is, bijvoorbeeld de benadering die uitgaat van de maximalisering van geluk*
- De benadering dat een morele afweging resultaatgericht of doelgericht is, wordt in het algemeen aangegeven met de term teleologische ethiek of consequentalistische ethiek. De term teleologische ethiek benadrukt het criterium van doelgerichtheid bij morele afwegingen. Het gaat daarbij niet om de vraag of een bepaalde handeling doelgericht is, want dat is ze vrij vaak. Het gaat er bij een teleologische benadering om dat een morele handeling goed wordt genoemd wanneer het gevolg van die handeling een bepaald doel dichterbij brengt. Zo'n doel is bijvoorbeeld het grootste geluk voor zoveel mogelijk mensen (maximalisering van geluk), zoals bij de utilistische benadering van Bentham en Mill. Zo'n doel kan ook zijn het geluk van het individu, zoals bij de hedonistische benaderingen. Omdat bij deze benadering het accent ligt op de gevolgen of consequenties, valt teleologische ethiek onder consequentalistische ethiek. Het resultaat of het effect van een morele handeling is doorslaggevend.
- *de benadering dat een morele afweging altijd uitgaat van principes en/of plicht ongeacht tot welk resultaat dit leidt*
- De deontologische benadering - zoals met name door Kant geformuleerd, maar impliciet in verschillende culturen al langer aanwezig - verwerpt elke redenering die de gevolgen of de effecten van een handeling betreft bij het bepalen of die handeling wel of niet goed is.

Volgens deze benadering is een handeling goed of

fout onwillekeurig het effect van die handeling. Men kijkt dus niet naar de consequenties maar naar de handeling zelf. Die moet moreel perfect zijn, dat is de plicht van de handelende persoon (plicht=deon). Met behulp van je verstand bepaal je welke handeling perfect of goed is. Liegen is slecht, onwillekeurig welke situatie. De methode die Kant ontwikkelde om met het verstand vast te stellen welke handelingen goed zijn, de categorische imperatief, is een objectieve wijze om handelingen moreel te beoordelen. Handel zo dat de regel die jouw handeling verwoordt, een universele wet voor de mensheid kan zijn. Met andere woorden, wanneer de regel die jouw handeling begeleidt voor iedereen zou gelden en daardoor tot een onmogelijkheid (verstandelijk gezien) zou leiden, dan is deze moreel verwerpelijk.

- *de benadering dat het doel van alle moraal het goede voor de gemeenschap is*

- De opvatting dat het doel van de moraal het goede voor de gemeenschap is, is verwoord door Plato en Aristoteles. Het goede is bij Plato een zeer complex begrip, dat ook in ons denkraam moeilijk is te plaatsen, het is een Vorm of Idee die ten grondslag ligt aan alle andere vormen of ideeën. Vorm is bij Plato de eeuwige essentie waarbinnen en waardoor al het tijdelijke is wat het is. Het goede is daarbij bron, doel en maatstaf van alles. Elk mens dient zich te richten naar het goede, niet in de laatste plaats omdat zo het geluk van de ziel wordt bevorderd. De gemeenschap als geheel heeft baat bij het streven van elke ziel naar het goede, omdat alle zielen daarin aan elkaar verwant zijn. De aardse werkelijkheid en het lichamelijke omhulsel verhinderen een scherp zicht op het goede, dat wereldoverstijgend is, de gemeenschap zou dus zo moeten zijn georganiseerd dat elk lid ook gericht kan blijven op het transcendente en niet gekneveld blijft aan het zintuiglijke en verslavende. Een weelde- of consumptiemaatschappij verhindert het zicht op het goede. Bij Aristoteles is er geen wereldoverstijgende waarde, het goede is hier en nu te realiseren in een politieke gemeenschap van bewust handelende individuen die een goede gemeenschap expliciet nastreven door het ontwikkelen van goede karakters. Zij beoefenen de deugd en modelleren de gemeenschap zo dat jongeren deze ook ontwikkelen. Het geluk van de enkeling valt samen met het geluk van de gemeenschap. Een mens die zich niet bindt aan de gemeenschap oftewel niet actief is in het openbare leven is een onvolwaardig mens. Er zijn veel hedendaagse denkers die voortborduren

- *de benadering dat moraal in de mens is aangeboren*
 - *de benadering dat een morele afweging uitgaat van calculeerbare risico's en belangen*
- op Plato en Aristoteles. Met name Nussbaum en MacIntyre ontwikkelden morele benaderingen die uitgaan van Aristotelische inzichten.
 - De opvatting dat moraal grotendeels een genetische oorsprong heeft, wordt met name door Wilson, Dawkins en Singer verwoord. Men gaat veelal uit van evolutionaire modellen. Sociaal gedrag is voor alle diersoorten een voorwaarde voor succesvol overleven, derhalve is sociaal gedrag in alle soorten en dus ook in de mens van nature aanwezig. De mens is van nature geneigd tot sociaal gedrag, tot meevoelen met de ander, tot altruïstisch gedrag, er is in ieder geval sprake van een genetische aanleg voor moreel gevoel dat verder ontwikkeld kan worden. Elk mens is behept met "moral sense".
 - De opvatting dat we bij een morele afweging uitgaan van calculeerbare risico's en belangen, valt onder de pragmatische benadering van onder andere James, Dewey en Rorty. De idee van een transcendent op zich zelf staand goede is hier volledig verlaten, men gaat uit van een praktisch gerichte benadering die het menselijk geluk bevordert door handelingen te beoordelen op hun resultaat. De effectiviteit van redeneringen is belangrijker dan de principiële juistheid ervan. Theorie en praktijk zijn hierin sterk verbonden: de theorie die men heeft over een praktijk bepaalt tevens die praktijk. Ook speltheorieën gaan uit van de berekening van risico's. Hedendaagse opvattingen zijn die van Neumann en Axelrod: morele oordelen kunnen worden teruggevoerd op keuzerationaliteit.

Voorafgaande benaderingen toepassen op een concreet ethisch vraagstuk

Kandidaten moeten een morele casus kunnen benaderen vanuit verschillende ethische opvattingen. Zij kunnen aangeven hoe een aangeboden oplossing van een dilemma volgt uit een bepaalde ethische opvatting, daarbij geven ze argumenten die steunen op de hoofdthesen van een ethische benadering. Bijvoorbeeld: het genetisch manipuleren van bepaalde diersoorten ter wille van orgaantransplantatie zal vanuit een utilistische visie worden goedgekeurd aangezien daarbij het grootste geluk voor het grootste aantal mensen wordt gerealiseerd terwijl een eventueel gering leed van dieren wordt overtroffen door het geluk van de mensen.

Een beargumenteerd filosofisch standpunt

Kandidaten moeten van een voorgelegde casus aan

innemen ten aanzien van een ethisch-maatschappelijk vraagstuk en daarbij relevante referentiekader(s) en (eigen) vooronderstellingen verwoorden

kunnen geven welke factoren een rol spelen, welke posities zij innemen, welke gegeven argumenten bij welke gegeven principes, dogma's en/of theorieën horen. Zij kunnen op grond van argumenten aangeven wat hun eigen standpunt uiteindelijk is.

Subdomein: Het goede leven

De kandidaat kan:

7. ***En aantal opvattingen weergeven en uitleggen over de verhouding nut en geluk in ethische zin.***

Daarbij kan hij:

De opvatting weergeven dat geluk het doel van het individuele leven is en aangeven welke ethische veronderstellingen bij deze opvatting in het geding zijn

De kandidaat kan *de opvatting uitleggen dat geluk het doel is van het individuele leven*. Daarbij zijn verschillende benaderingen van geluk denkbaar. Volgens Epicurus is geluk dat te wensen dat we hebben, met andere woorden we moeten onze verlangens richten naar wat we reeds hebben en ons verder op immateriële zaken richten. Volgens een hedendaagse hedonistische benadering gaat het erom zoveel mogelijk verlangens te bevredigen, hierbij zijn allerlei vooronderstellingen in het geding zoals de onveranderlijkheid van verlangens in de tijd, de mogelijkheid om tegengestelde verlangens te bevredigen enzovoort. De successtheorie stelt dat alleen die verlangens moeten worden bevredigd die het eigen bestaan betreffen. Een belangrijke vooronderstelling is de autonomie van de mens - in hoeverre is de mens een op zich zelf staand wezen? - en de mogelijkheid van de mens om te weten wat zijn echte verlangens zijn. Is bijvoorbeeld het bevredigen van het verlangen naar sigaretten wel geluk bevorderend als je kijkt welke ellende erop volgt.

De opvatting weergeven dat nuttigheidsoverwegingen het criterium voor moreel handelen zijn (geluksberekening) en aangeven welke ethische veronderstellingen bij deze opvatting in het geding zijn

De kandidaat kan *uitleggen dat volgens het utilisme het optimaliseren van nut geluk inhoudt*. Daarbij acht men het mogelijk om via een soort berekening vast te stellen hoeveel geluk een bepaalde bevrediging inhoudt (hedonistische calculus).

8. ***De volgende ethische beginselen beargumenteerd en onderbouwd weergeven:***

Dat de mens wezenlijk op het goede betrokken is (Plato)

De kandidaat kan uitleggen dat volgens Plato de ziel verwant is aan de zijne, de oervormen en dus ook verwant is aan het hoogste idee dat van het goede op zich zelf.

Kennis van jezelf leidt tot contact met het goede. Kennis

Dat de mens als gemeenschapswezen deugd als uitgangspunt neemt (Aristoteles)

en onderricht zijn belangrijke voorwaarden voor goed (moreel) gedrag. De oorzaak van (moreel) slecht gedrag is onwetendheid en domheid.

De kandidaat kan uitleggen dat de deugd volgens Aristoteles het centrale begrip in morele vorming is. Deugd is een karaktertrek die je in staat stelt tot juist handelen overeenkomstig het belang van de gemeenschap en in het belang van een volwaardig en bevredigend leven. Deugd verwerf je door gewoonte en niet door natuurlijke aanleg. De zogenaamde praktische wijsheid leidt ertoe dat een individu in staat is om in allerlei situaties evenwichtig te kiezen. Het welzijn van de gemeenschap staat daarbij voorop.

Dat de mens het geloof en de gemeenschap als uitgangspunt heeft (Thomas)

De kandidaat kan uitleggen dat volgens Thomas geloof en gemeenschap centraal staan in de morele vorming. Goed is bij Thomas (zoals bij Aristoteles) datgene waarop het verlangen zich richt. Thomas kent natuurlijke deugden (verlangens) en de bovennatuurlijke deugden geloof, hoop en liefde. De mens benoemt zelf het goede als god. In de opvatting van Thomas is er duidelijk sprake van een synthese tussen de natuurlijke aanleg van de mens en de bovennatuurlijke cultuur. De gemeenschap heeft in zijn opvatting een vergelijkbare plaats als bij Aristoteles.

Dat de menselijke moraal dient uit te gaan van principes en/of plicht ongeacht tot welk resultaat deze afweging leidt (Kant)

De kandidaat kan uitleggen dat volgens Kant moraal gefundeerd is in het verstand en de goede wil. De goede wil leidt ertoe dat de mens zijn plicht volgt welke hij verstandelijk afleidt. Door de goede wil te volgen overstijgt de mens het niveau van het doel-middel denken: wat de gevolgen zijn van een morele handeling is niet van belang als die handeling maar de juiste is volgens de categorische imperatief.

Dat het goede voor de mens datgene is wat leidt tot de maximalisering van geluk (Mill)

De kandidaat kan uitleggen dat volgens Mill moraal als doel heeft zoveel geluk als mogelijk te realiseren. Morele regels en normen dienen het geluk van de hele mensheid te vergroten (te optimaliseren). Moraal doet dus geen beroep op god of op vaste principes. Een handeling is goed indien deze het vergroten van het geluk (of het verminderen van pijn) van zoveel mogelijk mensen tot gevolg (consequentie) heeft. Bij het vergroten van de hoeveelheid geluk is elk mens gelijk aan een ander.

Dat waarden door de mens zelf moeten worden gecreëerd (Nietzsche)

De kandidaat kan uitleggen dat bij Nietzsche de woorden moraal en waarden vooral voorwerp zijn van een diepgaande kritische analyse. Moraal is in de loop van de eeuwen veranderd van een moraal van voornamen (van kracht) of aristocraten in een moraal van zwakken (de moraal van het christendom). Waarden zoals door het christendom voortgebracht (deemoed, naastenliefde) zijn in strijd met werkelijk vitale waarden, die voortkomen uit het verlangen van het organisme of lichaam naar meer kracht. De wil tot macht staat tegenover rationele overwegingen om plicht en principe te volgen. Voor Nietzsche houdt het christendom een verzwakking in van vitale krachten.

Dat waarden in morele intuïtie zijn gefundeerd

De kandidaat kan uitleggen dat volgens verschillende (sociobiologische, psychologische en neodarwinistische) opvattingen, waarden voortgebracht worden door morele intuïtie. Deze intuïtie is evolutionair gegroeid (zie boven). Ook dieren zouden in zekere zin waarden hebben, uitgaande van hun betrokkenheid op de wereld.

Subdomein: Integriteit en verantwoordelijkheid

De kandidaat kan

- 9. *Verschillende posities ten aanzien van vrijheid en verantwoordelijkheid weergeven en uitleggen. Daarbij kan hij:***

Normen en waarden omschrijven vanuit collectieve verantwoordelijkheid en vanuit individuele vrijheid

De kandidaat kan herkennen dat een opvatting over normen en waarden collectieve verantwoordelijkheid vooronderstelt dan wel individuele vrijheid. Wanneer het accent ligt op collectieve verantwoordelijkheid dan zullen vooral waarden die het welzijn van de gemeenschap en het bestrijden van het kwaad voor de gemeenschap bevorderen, centraal staan. Het gaat dan om waarden als gemeenschapszin, altruïsme, empathie, traditie, plichten, afhankelijkheid en collectieve verantwoordelijkheid. Doel van de moraal is het behoud van regels die vrede, voorspoed en het voorkomen van conflicten ondersteunen. Wanneer het accent ligt op individuele vrijheid dan zullen vooral waarden centraal staan die individuele ontwikkeling en geluk bevorderen. Het gaat dan om waarden als vrijheid, autonomie, ontwikkeling, zelfontplooiing, zelfstandigheid, privacy, onafhankelijkheid en originaliteit.

Verschillende opvattingen van individualisme weergeven en uitleggen

De kandidaat kan verschillende opvattingen over individualisme weergeven en herkennen. Dit betreft bijvoorbeeld het bezitsindividualisme van Locke, het revolutionair individualisme van Camus, het esthetisch individualisme van Wilde, het individualisme van Foucault, het ethisch individualisme van Levinas.

Enkele belangrijke historische ontwikkelingen die funderend zijn voor het individualisme beschrijven (Oudheid, Christendom, Renaissance en Verlichting)

Enkele belangrijke historische ontwikkelingen die funderend zijn voor het individualisme: binnen de Griekse filosofie de vraag naar het goede en deugdzame leven, de gerichtheid op wezensvragen, de visie op de ziel; binnen het Christendom de gerichtheid op verantwoordelijkheid en schuld. In de oudheid is er sprake van een individu in strikte zin (naam) en als subject (beleving) maar niet als ik (persoon). Bij Augustinus is er eerst sprake van innerlijkheid en introspectie, met andere woorden van een persoon. In de Renaissance de accentuering van de vrije wil, het menselijk lichaam en de gerichtheid op het aardse. In de premoderniteit (16e/17e eeuw) is het individualisme van Montaigne en Erasmus sterk gericht op de concreet menselijke ervaring. In de moderniteit staat de abstracte, rationele benadering van Descartes centraal. In de Nieuwe Tijd ontstaat het bezitsindividualisme van Locke. Het ideaal van authenticiteit is kenmerkend voor de Verlichting. Het aristocratisch individualisme van Nietzsche is op te vatten als een reactie op vormen van collectieve verantwoordelijkheid.

De relatie ego sme en individualisme vanuit een eigen beargumenteerde positie beoordelen

De kandidaat kan aangeven in welke zin er een relatie is tussen *ego sme en individualisme*. Zijn eigen positie blijkt uit zijn argumenten. Beargumenteerd kan worden dat het individualisme van de Verlichting een sterke binding inhoudt met traditie en gemeenschap. De argumentatie van Mill is daar een goed voorbeeld van. Deze binding houdt eerder een begrenzing van ego sme in, dan een stimulans. Ego sme wordt dan opgevat als de neiging om zelfverrijking en eigen belang centraal te stellen als criterium.

De opvatting(en) uitleggen dat het modern individualisme in de hedendaagse samenleving aspecten in zich draagt van enerzijds egocentrisme en van anderzijds een op anderen betrokken authenticiteit

De kandidaat kan uitleggen dat modern individualisme deels voortborduurde op bronnen uit de Verlichting. Daarbij zijn authenticiteit en originaliteit sleutelbegrippen. Anderzijds is het hedendaags individualisme doortrokken van tendensen van ego sme en fragmentisme.

De mens voelt zich volgens Taylor steeds minder geborgen in een gezamenlijke betekenis horizon en wordt steeds meer een op zich zelf staand subject (individu) waarin de grenzenloze keuzemogelijkheid als ideaal wordt opgevat. Dit leidt tot fragmentisme en tot een overwaardering van consumptievrijheid.

10. Binnen de verhouding van individu en gemeenschap de rol aangeven van integriteit en verantwoordelijkheid. Daarbij kan hij

1. De opvatting weergeven dat ethisch handelen niet zozeer een kwestie is van verstandelijke overwegingen als wel van karakter en/of deugd

Aangeven wat onder integriteit en verantwoordelijkheid wordt verstaan en aangeven in hoeverre zij belangrijk zijn bij moreel handelen

De kandidaat kan uitleggen dat integriteit en verantwoordelijkheid sleutelbegrippen zijn in de verhouding tussen individu en gemeenschap. Wetten en machten kunnen de mensen dwingen om bepaalde gedragswijzen te volgen, maar een gemeenschap ontstaat pas wanneer leden van die gemeenschap zich ook verantwoordelijk voelen voor die gemeenschap en zich zodanig gedragen dat zij niet alleen doen wat minstens volgens de wet moet, maar ook het welzijn van de gemeenschap als zodanig hebben verinnerlijkt en uitdragen. De burgers handelen overeenkomstig wat wenselijk is op grond van morele overwegingen. Integriteit is daarbij een cruciaal begrip omdat het de innerlijke drijfveer tot goed handelen benadrukt. Integriteit is op alle niveaus van de samenleving nodig (Communitaristen en voorstanders van deugdenethiek).

De kandidaat kan aangeven wat de rol van integriteit en verantwoordelijkheid is voor moreel handelen. Integriteit betekent letterlijk geheelheid waarbij het geheel niet slaat op de eigen persoonlijkheid maar juist op de verbondenheid tussen een persoon en het groter geheel. Wanneer de leraar integer is zal hij het welzijn van de klas of school als geheel, vanzelfsprekend nastreven. Integriteit is een houding en/of karaktertrek van onkreukbaarheid, zuiverheid, betrouwbaarheid en rechtvaardigheid. Een integer persoon is niet om te kopen of te vleien, redeneert volgens heldere criteria, is altijd in vertrouwen te nemen en laat zich bij zijn gedrag leiden door principes en handelt zonder aanzien des persoon (Deugdenethiek).

Verantwoordelijkheid is - voor diegene die verantwoordelijk wordt gesteld- het uiteindelijk aanspreekbaar zijn voor genomen beslissingen en hun consequenties. Verantwoordelijkheid in ruimere zin is het op je nemen van de zorg voor andere personen of dingen. Moreel handelen betreft altijd het welzijn van de gemeenschap, zowel integriteit als verantwoordelijkheid zijn noodzakelijke voorwaarden omdat een persoon zijn handelen niet alleen laat leiden door zuiver eigen belang. De kandidaat kan de opvatting (MacIntyre, Rosalind Hursthouse) weergeven dat integriteit, eerlijkheid, onpartijdigheid, enzovoort deugden zijn die sterker het moreel handelen bepalen dan verstandelijke overwegingen. Deugden worden dan opgevat als verworven goede karaktereigenschappen die als zelfsprekend het handelen leiden.

2. *Aangeven welke rol de gemeenschap (opvoeding, onderwijs, peer-groups) speelt in de deugden-ethiek*

De kandidaat kan de opvatting uitleggen dat deugden gericht zijn op het bevorderen van het goede in de gemeenschap. Deze deugden of karaktereigenschappen worden door opvoeding en onderwijs overgedragen door goede voorbeelden, door verhalen en door praktische oefening. De goede gemeenschap zoals Aristoteles die schetst houdt zichzelf in stand door het doorgeven van de deugden aan elke nieuwe generatie.

3. *Een dilemma bespreken waarin zorg en verantwoordelijkheid een rol spelen*

De kandidaat kan een voorgelegd dilemma bespreken waarin verantwoordelijkheid en zorg een rol spelen. Daarbij moet hij kunnen aangeven op welke wijze vrijheid tegenover zorg en verantwoordelijkheid komen te staan en welke argumenten hij hanteert voor een uitweg uit het dilemma.

4. Domein D: Sociale filosofie: Wat is een rechtvaardige samenleving?

Subdomein 01: Centrale begrippen en onderscheidingen

De kandidaat kan:

11. Uitleggen welke vraagstukken onderdeel zijn van de sociale filosofie en daarbij

De volgende centrale begrippen uitleggen:

- *schaarste*
 - In het algemeen betekend schaarste de omstandigheid dat iets in onvoldoende mate beschikbaar is.
In de filosofie zijn er verschillende opvattingen: als onderdeel van machtsuitoefening (Foucault); als onvermijdelijk verschijnsel veroorzaakt door mimetische begeerte (Girard); schaarste als ontstaan door het natuurlijk verlangen naar macht en middelen (Hobbes).
De filosofische discussie betreft de vraag in hoeverre schaarste de vooruitgang van de menselijke soort bewerkstelligt. De steeds ervaren schaarste dwingt mensen om de handen uit de mouwen te steken voor een hogere productie (Hume). Volgens Marx, Keynes, Marcuse en Sartre wacht aan het eind van deze groei de overvloed. Cultureel antropologen wijzen erop dat een cultuur waarin de behoeften beperkt zijn, eerder een overvloedmaatschappij is, dan de moderne waarin behoeften oneindig zijn.
- *behoefte*
 - In het algemeen betekent behoefte bewust gemis van iets dat niet of zeer bezwaarlijk ontbeerd kan worden.
In de filosofie zijn er verschillende opvattingen: als natuurlijk verlangen naar meer, versterkt door een zelfde behoefte bij anderen (Hobbes); als natuurlijke neiging tot gezond zelfbehoud en als onnatuurlijke neiging ontstaan door het bezit (Rousseau); als aspect van directe driftbevrediging of als sublimatie en uitgestelde driftbevrediging (Freud); ontstaan door mimesis (Girard); als werkelijke of natuurlijke behoefte tot zelfverwerkelijking of als ontaarde vorm daarvan binnen een (kapitalistische) samenleving (Marx, Marcuse).
De filosofische discussie betreft de vraag in hoeverre behoeften natuurlijk van aard zijn of ontstaan als resultaat van technische en wetenschappelijke vooruitgang, bijgevolg gepaard gaande met een permanente vermenigvuldiging en verfijning van behoeften.

- *vervreemding*
 - In het algemeen betekent vervreemding langzamerhand een geestelijke afstand voelen ontstaan, waardoor men geen betrokkenheid meer voelt.
In de filosofie zijn er verschillende opvattingen: als vervreemding van de natuurlijkheid (Rousseau); als vervreemding van de geest (Hegel); als vervreemding van de ware menselijke natuur binnen het arbeidsproces (Marx) en als vervreemding van het oorspronkelijke verlangen door onderdrukking van de cultuur (Freud).

- *ideologie*
 - In een ideologie gaat het in het algemeen om een wereldbeschouwelijke opvatting en een waarden- en normensysteem, waarmee een samenleving, groep of partij een verbeelding vorm geeft, die niet zozeer gericht is op kennis van de werkelijkheid, maar op een verandering van de werkelijkheid in dienst van zekere belangen.
In de filosofie zijn er verschillende opvattingen: als het ontstaan van kennis dat is te verklaren uit ideeën, namelijk de zintuiglijke voorstellingen die mensen van de werkelijkheid maken (Locke); als waandenkbeeld, namelijk ideologie als aanduiding voor die beschouwingwijzen die de werkelijke, maatschappelijke en materiële tegenstellingen versluieren (Marx); als theorieën over het totalitarisme, namelijk ideologie als wereldbeschouwing, waarmee een politiek regime haar heerschappij probeert te verstevigen; als bovenstaande algemene betekenis.

- *verantwoordelijkheid*
 - In het algemeen betekent verantwoordelijkheid het aanspreekbaar zijn voor genomen beslissingen en hun consequenties.
In de filosofie wordt verantwoordelijkheid onderscheiden naar verschillende begripsinhouden. Naar schaal: individueel niveau, collectief niveau, mondiaal niveau, latere generaties, et cetera. Naar contexten: ouder-kind, eigen handelen, handelen naar anderen, nalaten van handelen, gezag dragen, consequenties dragen, aansprakelijkheid, goed afgewogen, et cetera. Naar werkingsgebieden: politiek, economie, strafrecht, ethiek, et cetera. De invulling van verantwoordelijkheid is afhankelijk van de mogelijke invulling van positieve- of negatieve vrijheid.

- De filosofische discussie betreft de vraag in hoeverre mensen verantwoordelijkheid hebben. Marx, Freud en Nietzsche hebben namelijk met de ondergraving van de gedachte aan de zelfbewuste persoon ook de verantwoordelijkheid van de individuele mens voor een deel op de helling geplaatst.
- *belangen*
 - In het algemeen worden belangen bepaald door verlangens of behoeftes van mensen of door sociale klassen.
In de filosofie zijn belangen relevant in verschillende schalen en kunnen belangen uiteenlopende werkingsgebieden hebben: de belangen van een staat kunnen anders zijn dan die van een individu of die van groepen. Sociaal filosofisch denken houdt zich bezig met mogelijke manieren om tot een afweging van belangen te komen en daarvoor de criteria te ontwerpen.
 - *legitimiteit*
 - In het algemeen betekent legitimiteit wettigheid. In de filosofie zijn er verschillende rechtvaardigingen van legitimiteit van macht en handelen: vanuit de Goddelijke wet, vanuit het natuurrecht, vanuit positief recht, op grond van morele waarden, op grond van kennis en rationele overwegingen. De filosofische discussie betreft de vraag op grond waarvan een regering macht of heerschappij uitoefent, bevelen geeft of wetten uitvaardigt. Dit vraagstuk van de legitimiteit is het kernprobleem van de politieke filosofie.
 - *democratie*
 - In het algemeen betekent democratie volksregering en wordt het gelijk gesteld met parlementaire democratie.
In de filosofie zijn er verschillende opvattingen: als aristocratische staatsvorm (Plato en Aristoteles); als staatsvorm waarin de wil van het volk centraal staat (Rousseau); als de liberale democratie van de nachtwakerstaat (Locke); als de staat waarin de productiemiddelen in handen zijn van het volk (Marx).
In de filosofische discussie is er kritiek op de democratie als meerderheidsdictatuur en de kritiek dat alles gepolitiseerd wordt, omdat men eist dat alle maatschappelijke beslissingen democratisch tot stand moeten komen. Terwijl politieke inzet en de waarde van de beslissingen niet serieus genomen worden, maar verbannen naar het terrein van de privé-overtuiging. Alleen al de democratische procedure is voldoende om de beslissing te legitimeren. Een extreme doorvoering hiervan leidt tot totalitarisme.

- *technocratie*
 - In het algemeen is een technocratie een maatschappij waarin het (samen-)leven beheerst wordt door de techniek en/of technici, daarbij van meerdere filosofische vooronderstellingen uitgaand in betrekking tot de mens. De techniek kan zelf een macht zijn met als doel de versterking van techniek in verschillende levenssferen, of een middel voor belanghebbenden om macht uit te oefenen, bijvoorbeeld door controle.

- *rechtvaardigheid*
 - In het algemeen betekent rechtvaardigheid: het beginsel dat ieder als lid van de maatschappij krijgt wat hem toekomt.
In de filosofie zijn er verschillende opvattingen: als objectieve waarde (Plato); als het principe van gelijkheid (Aristoteles); als juridisch begrip (Hugo de Groot en Hobbes); als rationeel gefundeerde grootheid (Kant); vanuit het principe van onpartijdigheid en vrijheid (Rawls). We onderscheiden formele en materiële rechtvaardigheid. Formele rechtvaardigheid leidt niet tot een aanbeveling tot handelen (bijvoorbeeld: het gelijke in gelijke omstandigheden gelijk behandelen), materiële rechtvaardigheid wel (bijvoorbeeld: geef iedereen overeenkomstig zijn verdienste).
De filosofische discussie betreft de fundering van rechtvaardigheid: de theologische fundering zoekt de grondslag in de een transcendente werkelijkheid (Plato, Augustinus, Locke); de conventionalistische fundering vat rechtvaardigheid op als datgene wat bepaald wordt door overeenkomst (maatschappelijk verdrag) (Epicurus, Hobbes, Rousseau).
De filosoof Rawls staat op het ogenblik in de schijnwerpers omdat hij een nieuw model ontwerpt voor een rechtvaardige samenleving, waarin sprake is van een eerlijke verdeling van rechten en vrijheden, kansen, inkomen, schaarse goederen et cetera.

- *maatschappelijk verdrag*
 - Het maatschappelijk verdrag is een oorspronkelijk verdrag dat als een hypothetisch verklaringsmodel wordt gebruikt voor het ontstaan van een politieke gemeenschap.
In de filosofie fungeert het in de contracttheorie^on van Hobbes, Locke en Rousseau. De staat als een bewuste creatie van het volk op basis van een contract dat het volk sluit.
De theorie van het maatschappelijk verdrag ontwikkelde zich pas ten volle vanaf de 17e eeuw.

- Voor Kant is het maatschappelijk verdrag geen verklarend principe maar een regulatief idee. Hegel maakte definitief een einde aan het contractsdenken. In de 20e eeuw duikt de theorie weer op bij Rawls.
- *arbeid*
 - In het algemeen betekent arbeid moeite of inspanning van lichamelijke of geestelijke aard, om iets te verrichten, te verkrijgen of tot stand te brengen.
In de filosofie zijn er verschillende opvattingen: als omvorming van de natuur om het (door God en met de natuur gegeven) bezit te vergroten (Locke); als omvorming van de natuur en als middel tot zelfverwerkelijking (Marx); daarnaast enkele andere gangbare betekenissen vanuit de christelijke optiek en vanuit de humanistische traditie.
De filosofische discussie betreft de vraag in hoeverre arbeid bijdraagt aan zelfverwerkelijking, sociaal aanzien of instandhouding van de maatschappij.
 - *negatieve en positieve vrijheid*
 - Negatieve vrijheid is afwezigheid van dwang, positieve vrijheid is de mogelijkheid tot.
 - *gelijkheid*
 - In het algemeen is gelijkheid het geheel met elkaar overeenkomend, dezelfde, identiek zijn.
In de filosofie wordt gelijkheid van individuen, groepen, of staten, onderscheiden in: natuurlijke gelijkheid, rechtsgelijkheid, politieke gelijkheid, en sociaal-economische gelijkheid.
 - *emancipatie*
 - In het algemeen kan emancipatie betrekking hebben op het vrijmaken van individuen, groepen of het volk (in ruime zin: bijvoorbeeld mondigheid), naast het toestaan van gelijke rechten voor de wet.
In de filosofie zijn er verschillende opvattingen: als roep om mondigheid (Kant); als rechtvaardigheid van een staat waarin aan vrouwen geen vrijheid en waardigheid onthouden wordt (Mill); als de bevrijding van het subject uit de omstandigheden die zijn zelfverwerkelijking belemmeren (Marx); als een proces waarin het individu of een groep van individuen zich bevrijdt van de afhankelijkheid van de natuur (het eigen driftleven) (Frankfurter Schule); als strijd tegen de ongelijke behandeling van vrouwen en mannen (feminisme).
De filosofische discussie in het hedendaagse feminisme betreft het emancipatiedenken (gelijkheidsdenken) en het seksuele differentiedenken.

Het seksuele differentiedenken komt in zwang onder invloed van Irigaray. Zij pleit voor een seksueel onderscheid dat anders is dan de bestaande stereotiepe verschillen tussen mannen en vrouwen. De bestaande verschillen zouden het resultaat zijn van een mannelijke dominantie in de Westerse cultuur. Het vrouwelijke kreeg slechts een afgeleide en negatie van de mannelijke vorm. Streven naar gelijkheid (emancipatiedenken) vanuit de huidige door mannen gedomineerde cultuur zal slechts leiden tot het algemeen geldend maken van bestaande mannelijke normen voor beide geslachten.

- *macht*
 - In het algemeen is *macht* het vermogen om iets te bewerkstelligen, om lichamelijk, wettelijk of geestelijk invloed uit te oefenen. In de filosofie is *macht* in ruime zin op te vatten als middel of vermogen om innerlijke beheersing te realiseren (Aurelius, Nietzsche); als bezit van middelen (Hobbes); als strategie en disciplinering (Foucault); als vermogen van naties (Spinoza).

- *prisoner s dilemma*
 - Van een *prisoner s dilemma* is sprake als een solidaire opstelling, waarbij iedereen iets moet inleveren of bijdragen, voor iedereen voordelig is, terwijl het voor ieder individu n g voordeliger is wanneer alleen hij of zij niet solidair is en alle anderen wel. Het *prisoner s dilemma* is een van de meest bekende spelvormen uit de speltheorie. Daarin houdt men zich bezig met beslissingssituaties van twee of meer mensen in omstandigheden van sociale interactie. Iedere deelnemer laat de keuze tot zijn handelen bepalen door de keuze tot het handelen van de ander en vice versa. Op sociaal vlak gelden vaak situaties als voorbeeld waarin iets dat goed is voor de gemeenschap (belastingen) nadelig kan zijn voor het individu en alleen sancties uitkomst bieden wanneer ieder individu volgens mogelijke persoonlijke nadelen redeneert.

- *markt*
 - De *markt* heeft doorgaans betrekking op een marktmaatschappij waarin de sociale relaties naar het model van de vrije markt zijn gestructureerd; vraag en aanbod spelen hierin een cruciale rol. In de filosofie heeft Adam Smith deze term geïntroduceerd. Smith was echter doordrongen van het feit dat staatsinterventie nodig is, als de vrije markt faalt.

De filosofische discussie betreft de vraag of een maatschappij op een louter economisch principe kan steunen. Als alle marktfactoren hun eigenbelang nastreven ontstaat er een oorlog van allen tegen allen. Dan ondermijnt de marktmaatschappij zijn eigen fundamenten.

De publicaties van Naomi Klein (No Logo) en Noreena Hertz (The Silent Takeover) over de sluipende invloed van multinationals op het publieke domein van de 20e eeuw hebben het onderwerp globalisering op de publieke (en filosofische) agenda gezet.

- *staat*

- Doorgaans is staat het grondgebied, de instituties en het bestaan van een door de regering geleide politieke eenheid.

In de filosofie kan Hobbes gezien worden als de eerste filosoof van de moderne staat. De staat is een kunstmatig lichaam. Mensen dragen hun recht op zelfbeschikking over op een vorst of meerdere machthebbers. Deze moet(en) de orde handhaven en de burgers beschermen.

De filosofische vraag is hoe deze eenheid gevormd wordt en legitimatie kan vinden in bepaalde beginselen, zoals de scheiding der macht, de wil van het volk, et cetera.

- *natie*

- De term *natie* kent verschillende betekenissen. Ten eerste de gemeenschap van mensen die een aantal gemeenschappelijke kenmerken hebben (objectief). Ten tweede de gemeenschappelijke gevoelens van lotsverbondenheid en de wil deze in de toekomst te continueren (subjectief). Ten derde een min of meer homogene groep met objectieve en gemeenschappelijke subjectieve gevoelens (subjectief/objectief).

In de filosofische discussie worden de verschillende betekenissen bekritiseerd. De objectieve opvatting, aangezien er gemeenschappen zijn die deze kenmerken niet hebben, maar wel een *natie* vormen. De subjectieve opvatting, omdat niet elke wilsgemeenschap een *natie* vormt. De gemengde opvatting, omdat niet duidelijk is hoe de wil van een gemeenschap bepaald kan worden en wie deze kan vertegenwoordigen, en wat in het geval van spanning tussen objectieve en subjectieve factoren de doorslag moet geven.

- *utopie*

De volgende begrippenparen onderscheiden en toepassen aan de hand van een concreet vraagstuk:

- *macht en gezag*

- *vrijheid en gelijkheid*

- *individu en gemeenschap*

- In het algemeen is *utopie* een droombeeld, ontwerp voor een ideale toestand. Letterlijk: nergensland. In de filosofie is *utopie* een denkbeeldige, vaak in de toekomst gesitueerde samenleving waar een ideale politieke, economische en maatschappelijke structuur bestaat. Het is een literair genre waarin een ideale samenleving wordt ontworpen en waarin meestal tevens scherpe kritiek wordt uitgeoefend op de samenleving. Voorbeelden: Plato's Staat, Thomas More's Utopia. In de 20e eeuw komt de anti-utopie voor, waarin een afschrikwekkend beeld wordt geschetst van een toekomstige samenleving. Voorbeelden: Orwell's 1984, Huxley's Brave New World.

- In het algemeen is *macht* het vermogen om iets te bewerkstelligen, om lichamelijk, wettelijk of geestelijk invloed uit te oefenen. In het algemeen is *gezag* de wettelijk vastgelegde bevoegdheid om beslissingen te nemen, de erkenning van macht op grond van geestelijk overwicht. De begrippen *macht* en *gezag* impliceren elkaar. *Macht* kan ruim worden opgevat; *gezag* is vaak het bewind (overwicht) over anderen of de autoriteit die men geniet.

- In het algemeen is *vrijheid* het maken van keuzes en het nemen van verantwoordelijkheid voor daden. In het algemeen is *gelijkheid* het met elkaar overeenkomend zijn. De begrippen *vrijheid* en *gelijkheid* lijken elkaar te impliceren; *vrijheid* is verondersteld om gelijk te kunnen zijn, er van uitgaande dat *vrijheid* een eigenschap is die aan een ieder toebehoort: het recht om vrij te zijn. Formele *gelijkheid* hoeft echter niet te betekenen dat er sprake is van evenredige *vrijheid* op sociaal-economisch niveau.

- In het algemeen is *individu* ieder mens of dier op zichzelf beschouwd. In het algemeen is *gemeenschap* het met een of meer anderen deel hebben aan iets. De vraag is in hoeverre de *gemeenschap* de som is van individuele belangen dan wel of de *gemeenschap* constitutief is voor de vorming van het *individu*. In welke mate wordt het *individu* gedetermineerd door processen die wortelen in cultuur en traditie?

- *individueel en collectief eigendom*
 - In het algemeen is *individueel eigendom* het bezit dat toebehoort aan *een* persoon.
In het algemeen is *collectief eigendom* het bezit dat toebehoort aan iedereen, bijvoorbeeld aan de staat. Centraal punt is wanneer nu precies iets *individueel eigendom* wordt of is, onder welke voorwaarden een onderscheid gemaakt kan worden tussen *individueel* en *collectief eigendom* en hoe een eventuele overgang tussen beide beschreven kan worden.

- *ideologie en wetenschap*
 - In het algemeen is *ideologie* het geheel van de ideeën dat ten grondslag ligt aan een politiek programma of een politiek stelsel.
In het algemeen is *wetenschap* een systematisch geordend geheel van kennis.
De vraag is in welke mate *wetenschap* waarde vrij is. Kan *wetenschap* zelf als een *ideologie* gezien worden of wordt zij door een *ideologie* gestructureerd in *methodologie*, *objectkeuze* en *resultaten*? Welke vooronderstellingen liggen ten grondslag aan onze *medische wetenschap* en aan onze *gezondheidszorg*?

- *schaarste en begeerte*
 - In het algemeen is *schaarste* de omstandigheid dat iets in onvoldoende hoeveelheid beschikbaar is.
In het algemeen is *begeerte* een levendig verlangen naar iets.
Begeerte kan ontstaan door *schaarste*; *schaarste* kan ontstaan door *begeerte* (en ze kunnen elkaar wederzijds versterken en/of in stand houden).

- *arbeid en interactie*
 - In het algemeen is *arbeid* de moeite, inspanning van lichamelijke en/of geestelijke krachten om iets te verrichten, te verkrijgen, of tot stand te brengen.
In het algemeen is *interactie* de wederzijdse werking op elkaar, de wisselwerking tussen mensen onderling, het wederzijds contact tussen sprekende en handelende personen.
Een scherpe onderscheiding van Habermas tussen *doelrationeel handelen* en *communicatief handelen* is van toepassing op het onderscheid *arbeid* en *interactie*. In de sfeer van *arbeid* staat het *doelrationele handelen* centraal. In *interactie* het *communicatieve handelen*, waarbij een *machtsvrije dialoog* van redelijke mensen richting kan geven aan de inrichting van een *gemeenschap*.

Ten aanzien van een sociaal-filosofisch vraagstuk onderzoek doen naar de vooronderstellingen die in het geding zijn

Ten aanzien van een sociaalfilosofisch vraagstuk vaststellen welke groepen en personen erbij betrokken zijn. Hij kan daarbij een verband leggen tussen het vraagstuk en de verschillende invalshoeken/referentiekaders van deze groepen en personen

Een beargumenteerd standpunt innemen over een concreet sociaal-filosofisch vraagstuk. Daarbij kan hij verschillende referentiekaders en (eigen) vooronderstellingen verwoorden

Subdomein: Schaarste, begeerte en macht

De kandidaat kan

- 12. Uitleggen wat de aard en functie is van menselijke begeerten en behoeften en aangeven wat het verband is tussen deze behoeften/begeerten en de sociaal-economische en politieke ordening van de maatschappij waarin wij leven. Daarbij kan hij:**

Verschillende opvattingen over het onderscheid tussen 'natuurlijke en niet-natuurlijke' behoeften uitleggen

Het begrip schaarste uitleggen, gedefinieerd vanuit 'derde wereld-perspectief'

Rousseau maakt het onderscheid tussen behoeften van mensen in de natuurtoestand die volgens hem natuurlijk zijn en behoeften van mensen die voortkomen uit een culturele situatie (men gaat verlangen naar onnatuurlijke producten van de beschaving). Cultuur houdt in dit verband in: vervreemding van de natuurtoestand.

Bij Marx en met name Marcuse is men enerzijds gedwongen deel te nemen aan een arbeidsproces dat de zelfverwerkelijking belemmert, anderzijds de producten te willen van hetzelfde arbeidsproces, zonder dat men zichzelf herkent in deze producten en zonder dat ze aansluiten bij de natuurlijke behoeften.

Er is een economische benadering waarin wordt uitgegaan van het verschil tussen noord en zuid en er is een politicologische verklaring die de uitbuitingsverhoudingen in de wereld benadrukt. Schaarste kan ook vanuit derde wereld-perspectief worden bekeken. In het perspectief van de ontwikkelingslanden, zoals verwoord door Fanon, is schaarste een typisch product van de mateloze begeerten van de westerse beschaving.

Uitleggen dat opvattingen over de aard van de mens bepalend zijn voor de verschillende maatschappijvisies

Het imiteren van de westerse cultuur verdient dan ook geen navolging; beter kan bijvoorbeeld Afrika zich richten op de principes van het eigen culturele leven.

Hier wordt dit uitgewerkt voor de opvattingen van Machiavelli, Hobbes, Rousseau en Marx.

Machiavelli vat de menselijke natuur niet langer op in ethische of religieuze zin. In zijn politieke denken gaat hij uit van het *feitelijke gedrag* van mensen. Daarop wil hij zijn staatsvisie baseren. Mensen worden gekenmerkt door *machtsdrift*. Politiek is daarom per definitie machtspolitiek. Tegelijkertijd is dit natuurlijke politiek, want machtsdrift is een natuurlijk gegeven. Machiavelli gaat ervan uit dat de strijd om de macht tussen individuen plaatsvindt en dat in elke maatschappij een individu de macht zal winnen. Zijn mensbeeld is dus *pessimistisch*. Vorsten worden daarom aangespoord om zich niets van morele waarden aan te trekken en te leren om niet goed te zijn om zich te handhaven.

Ook Hobbes gaat uit van een pessimistisch mensbeeld: mensen streven primair hun eigen belangen na. De enige waarborg voor een leven in harmonie met anderen is daarom een absoluut, eens en voor altijd overgedragen staatsgezag.

Rousseau heeft een positiever beeld van de mens. Volgens hem waren mensen oorspronkelijk in staat om in harmonie samen te leven in de ongerepte natuur. De nog niet door culturele gewoonten aangetaste mens is van nature goed en gevoelsmatig op anderen en de natuur betrokken. Pas met het ontstaan van privé-bezit is het egoisme in de wereld gekomen en ontstond er een kloof tussen natuur en cultuur. Aangezien het niet mogelijk is om zover terug te gaan in de tijd om de ideale situatie te bereiken, kan daarom het beste vanuit het heden gestreefd worden naar kleinschalige politieke gemeenschappen om de band tussen mensen onderling en tussen mensen en de natuur weer in het vizier te krijgen. In dergelijke kleinschalige stadsstaten moet het gezag overgedragen worden vanuit gelijkgestemde individuen naar een regering die de algemene wil belichaamt. De natuurlijke goedheid van de mens zal zo weer de kans krijgen om zich te manifesteren.

Marx ziet de mens primair als een soortwezen dat zich verwerkelijkt via arbeid. Aangezien deze arbeid in het kapitalisme niet langer in dienst staat van de zelfverwerkelijking van de mens, maar in dienst van een systeem dat is gericht op uitbuiting, zal de staatsvorm die is verbonden met het kapitalisme omvergeworpen moeten worden om de arbeid, zo wezenlijk voor de mens, te bevrijden.

De opvatting weergeven dat de staat bewust is ingesteld via een contract

In de klassenloze maatschappij die ontstaat na de revolutie zal de mens weer kunnen beschikken over de vruchten van zijn eigen arbeid en deze delen met anderen.

Deze opvatting vinden we onder meer terug bij Hobbes, Locke en Rousseau.

Hobbes gaat uit van een oertoestand waarin mensen elkaar naar het leven staan. Eigenbelang staat nadrukkelijk voorop. In deze onhoudbare situatie gelden volgens Hobbes twee natuurwetten. In de eerste plaats dient ieder mens met alle vermogens naar vrede te streven. In de tweede plaats moet ieder mens in het streven naar vrede beseffen dat het noodzakelijk is om afstand te nemen van absolute vrijheid. Slechts wanneer iedereen bereid is afstand te doen van zijn rechten, is er een overeenkomst mogelijk waarbij vrede in zicht komt. Omwille van hun eigen rust en zekerheid onderwerpen de mensen zich aan een absoluut staatsgezag.

In de natuurtoestand van Locke kunnen mensen met elkaar in conflict komen door verkeerde neigingen, bijvoorbeeld door elkaars bezit te willen. Om aan deze onleefbare situatie een einde te maken wordt een afspraak gemaakt om een staat in te stellen die het recht op bezit kan garanderen. Het individu draagt echter niet al zijn rechten over aan het gezag. Bij Locke is geen sprake van een absoluut staatsgezag zoals bij Hobbes, omdat hij een scheiding aanbrengt tussen de wetgevende en uitvoerende macht.

Volgens Rousseau ging het mis in de geschiedenis toen het privé-bezit werd ingevoerd. Uit de natuurlijke ongelijkheid tussen mensen ontstond een veel grotere economische ongelijkheid. Wetten werden ingevoerd om het eigendom te beschermen tegen de hebzucht van anderen. Door privé-bezit ontstond beschaving en met beschaving ontstond het egoïsme. Om aan dit egoïsme een eind te maken moet er een politieke gemeenschap ontstaan waarin mensen hun persoon onder de leiding brengen van de algemene wil. De staat zal de algemene wil belichamen en tot uitdrukking brengen wat elk individu echt wil.

De opvatting weergeven dat de staat is ontstaan als gevolg van een economisch ontwikkelingsproces

Volgens Marx ontstaan door de voortbrenging van het leven, niet alleen van nieuw leven in de voortplanting, maar ook van het eigen leven in arbeid, behalve natuurlijke, ook maatschappelijke verhoudingen. Onder maatschappelijke verhoudingen verstaat hij het samenwerken van meerdere individuen waaruit altijd een bepaalde productiewijze voortkomt. Deze wijze van samenwerken is zelf een productiekracht. Van meet af aan bestaat tussen mensen een materialistische samenhang die door de behoefte en productiewijze is geconditioneerd.

De opvatting weergeven dat de staat is gefundeerd in de religie

Door *arbeidsdeling* ontstaat er vervolgens een scheiding van geestelijke en materiele arbeid en komt er een bewustzijn dat in staat is zich te emanciperen van de bestaande praktijk. Op basis van de ontwikkeling van de productiekrachten verheft zich een juridische en politieke bovenbouw, waarin zich dit bewustzijn weerspiegelt. Als zodanig, als gevolg van een *economisch ontwikkelingsproces*, is de staat ontstaan. De ultieme staatsvorm die vooraf gaat aan de socialistische revolutie is volgens Marx de burgerlijk-kapitalistische staat in West-Europa in de 19^e eeuw.

Gedoeld wordt op Thomas van Aquino en Johannes Calvijn.

Thomas ziet in de lijn van Aristoteles de mens als *zoon politikon*. Op grond hiervan is een staatsorde mogelijk en noodzakelijk. Er moet immers een leidende kracht zijn die de tegengestelde krachten harmoniseert en op het algemene welzijn van alle leden richt. Aangezien God de menselijke natuur zo geschapen heeft dat de staat kennelijk noodzakelijk is, moet het staatsgezag gefundeerd worden in God. Van de drie staatsvormen, zoals Aristoteles ze heeft onderscheiden (monarchie, aristocratie en politica), acht Thomas de monarchie de beste optie. Een rechtvaardige en goede koning zal handelen in overeenstemming met de wil van God ofwel de eeuwige wetten van de redelijke orde van de schepping. De taak van de staat is de burgers te brengen tot een *deugzaam* en *rechtvaardig* leven. Hierboven uit gaat echter het doel van het verkrijgen van de hemelse zaligheid. De kerk speelt hierin een bovengeschikte rol. Aan de Paus als plaatsvervanger van God op aarde is de wereldlijke macht in zaken van politiek, wetenschap en moraal ondergeschikt, voor zover die zaken op het geloof betrekking hebben.

De staatsgedachte van Calvijn is gefundeerd in de volstrekte soevereiniteit van God. Alle mensen, dus ook overheidsdienaren zijn verantwoording tegenover God schuldig voor hun daden. Calvijn wijst de gedachte van de vorst die regeert bij de gratie Gods af, omdat de kans bestaat dat koningen hun macht misbruiken. Daarnaast kent Calvijn argumenten die een opstand van het volk rechtvaardigen, bijvoorbeeld in geval van wrede hoogmoed van de vorst. Lagere volksmagistraten (bijvoorbeeld uit de Staten-Generaal) hebben zelfs *de plicht tot verzet* indien de vrijheden van het volk worden verraden. Ook erkent hij de mogelijkheid dat het volk in een situatie terecht kan komen waarin men het recht en de plicht heeft gehoorzaamheid aan de koning te weigeren; immers de soevereiniteit van God is boven alle wetten verheven.

13. Verschillende opvattingen over de oorsprong van macht weergeven en tevens uitleggen op welke manieren machtsuitoefening in praktijk gestalte kan krijgen. Daarbij kan hij:

De opvatting weergeven dat macht primair een middel is om behoeften te bevredigen

De relatie tussen behoefte en macht wordt door Hobbes omschreven als de drang tot zelfhandhaving of overleving.

Rousseau ziet behoefte als een natuurlijke neiging. Dit impliceert een openstaan voor en saamhorigheid met de medemens en de natuur. In de ideale politieke gemeenschap wordt deze behoefte tot eenheid bereikt door de individuele macht over te dragen aan de gemeenschappelijke wil.

Freud ziet behoeften als aspect van driftbevrediging of als sublimatie.

Volgens Girard is de mimesis ofwel de nabootsing van de ander in de begeerte naar macht, de basis van menselijke begeerte en behoefte.

Marx en Marcuse maken een fundamenteel onderscheid tussen enerzijds ontaarde en anderzijds werkelijke of natuurlijke behoeften tot macht.

De opvatting weergeven dat macht een regulerende en onderdrukkende factor is binnen intermenselijke relaties, met name in relaties tussen mannen en vrouwen

Luce Irigaray analyseert de gelijkheid en het verschil tussen man en vrouw. Daarbij hebben zich in de loop van de geschiedenis onderdrukkingsmechanismen gevormd die niet alleen in het alledaagse leven, maar ook in de logica en de betekenissen die de ordening van de samenleving bepalen, de ongelijkheid en het verschil constitueren. Deze ordening is in wezen fallocratisch, dat wil zeggen: door mannen bedacht en in hun eigen voordeel. Volgens Irigaray moet dit fallocentrisme in de samenleving worden gedeconstrueerd teneinde de heersende opvattingen over de werkelijkheid om te vormen en vrouwen ervan te bevrijden. Daarnaast wil ze pogen om op een creatieve en positieve manier, dus niet via een kritiek op de mannelijke wereld, te komen tot een ontwerp van vrouwelijke identiteit en vrijheid. Centraal daarin staat het ontwikkelen van een schrijven en denken dat echt van vrouwen is: open, niet-lineair, onaf, vloeiend, opengebarsten, in stukken verdeeld en polyseem.

De opvatting weergeven dat macht een monopolie is van de staat

In dit verband kan men denken aan de opvatting van Machiavelli of van Hobbes.

Wil er in een staat orde en rust heersen, dan moet de heerser volgens Machiavelli per definitie een autocraat zijn. De heerser oefent noch macht uit namens God, noch namens het volk. De heerser dankt de usurpatie van macht geheel aan zichzelf.

In het geval van een theocratie is er altijd sprake van een hogere macht aan wie verantwoording schuldig is, terwijl in een democratie de onderdrukte macht zich altijd zal blijven verzetten. De heerser staat per definitie *alleen*. Zelfs adviseert Machiavelli om degenen die hebben geholpen om de macht te verkrijgen direct buitenspel te zetten, desnoods op wrede wijze. Ook Hobbes ziet de staat als absolute soeverein (Leviathan). De staat boezemt vrees in door haar zichtbare macht. De angst voor straf brengt de mensen ertoe om hun streven naar macht in te perken en de wetten te gehoorzamen. Toch is de staat gegrond op de rede, in zoverre individuen er zelf toe hebben besloten om de natuurtoestand waarin zij verkeerden, gekenmerkt door onzekerheid en chaos, te verlaten en hun eigen macht over te dragen aan de staat.

De opvatting weergeven dat macht werkzaam is in de verhouding tussen staten

Hier werken we dit uit voor de opvattingen van Machiavelli, Spinoza en Kant.

Machiavelli ziet macht als een noodzakelijke voorwaarde voor staten. Het gaat hem vooral om een sterke positie voor regeerders, maar niet als doel in zichzelf. Centrale politieke doelen zijn volgens hem de handhaving van zekerheid en veiligheid in de maatschappij, maar ook de vrijheid van de burgers. Regeerders behoren met het oog op deze doelen zelfs *amoreel* te zijn. Dit houdt in dat ook geweld gebruik mag worden indien dat noodzakelijk is voor het handhaven van de orde in het land of in de verhouding tot andere staten. Toch mogen regeerders of vorsten geen tirannen of dictators worden. De eerbied die regeerders nodig hebben om te regeren kunnen zij alleen verkrijgen van het volk. Daartoe zijn *vriendschappelijke* banden nodig, immers in tijden van nood en internationale spanningen moeten regeerders op het volk kunnen rekenen. Regeerders die zowel veel macht hebben als goede banden met het volk dienen volgens Machiavelli te beschikken over een grote mate van politieke deugd (*virtu*).

In Spinoza's opvattingen over de staat en de verhouding tussen staten zijn de ideeën van Machiavelli goed te herkennen. Hoewel Spinoza het streven naar vrede als richtlijn heeft, ziet hij in de stoffelijke en menselijke natuur om zich heen een strijd om de macht. Krachten en machten in het heelal zijn in onderlinge beweging en het een streeft naar de overweldiging van het ander (natuurtoestand). Het resultaat van deze overmacht noemt Spinoza *recht*. Het *recht van de sterkste* is de primaire natuurwet (of goddelijke wet) die zowel geldt voor de toestand binnen een staat als in de verhouding tussen staten.

Bestuurders doen er goed aan in het bestuur van de staat hun hartstochten te laten domineren door de rede. Slagen ze daarin niet, dan gelooft Spinoza dat actieve burgers, met hun wens om in vrede en vrijheid te leven, er altijd voor zullen zorgen dat aan een tiranniek bewind of monarchale willekeur een einde komt. In dit opzicht maakt het voor Spinoza niet uit van welke regeringsvorm sprake is, want uiteindelijk is de macht van de grote menigte beslissend; het recht van de overheid berust onvoorwaardelijk op de macht van de onderdanen. Spinoza biedt dus geen moreel uitgangspunt om het gedrag van een staat of gedrag tussen staten te beoordelen of te normeren. Politiek is in zijn ogen een brute en rationele, maar ook gepassioneerde machtsstrijd tussen individuen en groepen.

Kant daarentegen stelde dat het gedrag van staten ethisch moet worden beoordeeld en dat er een uitweg moet worden gezocht uit de improductieve en normloze machtsverhoudingen tussen staten. Kant ging uit van een kosmopolitische opvatting over burgerschap en stelde in het verlengde daarvan een handvest op voor staten, aan de hand waarvan ze onderling konden komen tot een toestand van eeuwige vrede.

Bepalen op grond van welke criteria genoemde vormen van machtsuitoefening legitiem kunnen zijn

Hier wordt bedoeld dat leerlingen de genoemde machtsopvattingen kunnen vergelijken en kunnen toepassen op concrete en actuele maatschappelijke situaties. Voorts moeten deze opvattingen kunnen worden gewaardeerd en beoordeeld op grond van in de klas ontwikkelde criteria die de eventuele legitimiteit van de macht kunnen omschrijven.

Subdomein: Ideologie

De kandidaat kan

- 14. Uitleggen welke rol ideologie^on spelen in de maatschappij en op welke wijze zij invloed hebben op de maatschappij. Hij kan daarbij aangeven wat de filosofische en/of levensbeschouwelijke uitgangspunten van ideologie^on zijn. Daarbij kan hij:**

Aangeven hoe een ideologie filosofisch gefundeerd kan worden in het materialisme

Aangeven hoe een ideologie filosofisch gefundeerd kan worden in het idealisme

Het gaat hier om ideologie^on die in de hedendaagse samenleving een rol (kunnen) spelen. In de eerste twee subeindtermen van eindterm 14 wordt gesproken over de filosofische fundering van ideologie^on in het *materialisme* en het *idealisme*. Om een representatiever beeld te krijgen van ideologie^on en de invloed van ideologie^on op de maatschappelijke werkelijkheid, stellen we hier voor om ideologie^on anders te onderscheiden, namelijk in linkse, gematigde en rechtse ideologie^on.

1. Aangeven hoe een ideologie filosofisch gefundeerd kan worden in links-radical opvattingen.

Bedoeld wordt de filosofische fundering van een ideologie in het anarchisme of communisme. Wat betreft het *anarchisme* kunnen de ideeën van Bakoenin worden gebruikt. Met name de manier waarop hij zijn opvattingen over de mens, economie en staat filosofisch heeft onderbouwd. De filosofische onderbouwing van het *communisme* kan het best gedemonstreerd worden aan de hand van het denken van Marx. Vooral moet ingegaan worden op de leer van het historisch-materialisme, de aan Hegel ontleende dialectiek, de godsdienstkritiek van Feuerbach en de wetenschappelijke pretenties van de historische analyse en de visie op de toekomst.

2. Aangeven hoe een ideologie filosofisch gefundeerd kan worden in gematigde opvattingen.

Het gaat hier niet om links-radical of rechts-radical ideologieën, maar om de ideologieën van het *politieke midden*. Behandeld kunnen worden de *sociaal-democratie*, het *liberalisme*, het *conservatisme*, de *christen-democratie* en het *pragmatisme*. Ter illustratie kunnen gegevens uit de politieke verhoudingen in Nederland worden gehaald. Centraal blijft echter de reflectie op de filosofische fundering van de verschillende ideologieën. Het gaat daarbij niet alleen om de mensvisie, de wereldbeschouwing en het (eventuele) Godsbeeld, maar ook om de kennistheoretische fundering van de verschillende ideologieën. In dit kader kunnen teksten van grondleggende filosofen worden gebruikt of als dit niet goed mogelijk is teksten van partij-ideologen. Bijvoorbeeld teksten van Locke of Mill bij het liberalisme, teksten van Bernstein of Den Uyl bij de sociaal-democratie, teksten van Burke bij het conservatisme en teksten van Kuyper of Steenkamp bij de christen-democratie.

3. Aangeven hoe een ideologie filosofisch gefundeerd kan worden in rechts-radical opvattingen.

Bedoeld worden reactionaire opvattingen en fascistische opvattingen. *Reactionaire* zijn vooral te vinden binnen fundamentalistische bewegingen binnen Christendom, Islam en Jodendom. Het gaat hier niet om specifieke denkers uit de traditie, maar om bewegingen die steeds krachtiger worden en op allerlei manieren statements achterlaten over

De opvattingen weergeven over de verhouding tussen ideologie en religie en tussen ideologie en gender

hun ideale wereld en daarbij vaak de (bloedige) daad bij het woord voegen. Om de denkbeelden van fundamentalisten over de mens, God en maatschappij te achterhalen zal ook teruggevallen moeten worden op secundaire literatuur. Ook moderne *fascistische* opvattingen zijn niet eenvoudig te koppelen aan een denker van formaat. Wel kan hierbij vanuit een mix van fascistische (of nationaal-socialistische) geschriften uit het verleden en bronnen en berichten over neofascisme en neonazisme uit het heden, nagegaan worden hoe de onderliggende ideologie filosofisch is gefundeerd. Secundaire literatuur kan daarbij een belangrijke of aanvullende rol spelen

Het gaat hier om Joodse, Christelijke en Islamitische opvattingen over de verhouding van ideologie en religie (bijvoorbeeld Calvijn over de theocratie, Herzl over het Zionisme en de moslimfundamentalisten over de theocratische staat). Daarnaast gaat het wat betreft de verhouding tussen ideologie en gender om de opvattingen van Irigaray en Kristeva.

Een aantal utopieën weergeven

Het gaat om utopieën die invloed hebben (gehad) op de Westerse cultuur. In ieder geval: Utopia van Thomas More, Novum Atlantis van Francis Bacon en Woman on the edge of Time van Marge Piercy. Daarnaast twee van de volgende: de Staat van Plato, de Zonnestad van Campanella, Heerlijke Nieuwe Wereld van Aldous Huxley of Walden Two van Burrhus Skinner. De utopieën moeten worden weergegeven, worden vergeleken op bepaalde punten en tenslotte worden beoordeeld op grond van klassikaal ontworpen criteria, welke tezamen een eigen utopie kunnen vormen. De punten van vergelijking betreffen bijvoorbeeld: de rol en plaats van het individu, de werking van het idee van maakbaarheid, plaats en verdeling van arbeid, de verhouding van de seksen en de rol van seksualiteit, de omgang met minderheden, het belang van opvoeding en onderwijs, de rol van geweld en tenslotte de visie op geluk. Evaluatieve vragen die aan de orde gesteld kunnen worden: wat is er terechtgekomen van de pogingen om de utopie te verwerkelijken? Welke fouten worden er in de utopieën steeds weer gemaakt? Wat kan er van de erfenis van de utopie worden geleerd en behouden?

Aangeven op welke wijze het alledaagse denken, handelen en voelen wordt beïnvloed door ideologieën

Het gaat om voorbeelden uit de sociaal-politieke actualiteit waaruit de invloed van ideologieën op denken, voelen en handelen blijkt. Hierbij kan het ideologiebegrip ruimer worden genomen dan de reeds genoemde ideologieën. Ook kan bijvoorbeeld over de invloed van de moderne supermarktideologie worden gereflecteerd,

De ideologische vooronderstellingen van het mensenrechtenstatuut aangeven

dat wil zeggen de ontzuilde ideologie, waarbij mensen niet meer automatisch putten uit de traditionele ideologieën, maar onderdelen pakken uit de rekken van de ideologieën waarvoor men kiest.

Het gaat hier vooral om de wijsgerige achtergronden van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens uit 1948 en in mindere mate de Verklaring van de Rechten van de Mens en de Burger uit 1789 (met name om de historiciteit van de Verklaringen alsmede de invloeden van het rationalisme van de Verlichting te demonstreren). Het gaat in de eerste plaats om de *normatieve* achtergronden van het statuut en de dubbele ambivalenties hierin (niet alleen binnen het liberale autonomiebeginsel en het socialistische solidariteitsbeginsel, maar ook tussen deze beginsels onderling).

In de tweede plaats gaat het om de *materiele* ambivalentie van de mensenrechten. (Enerzijds worden de burger mensenrechten toegekend, anderzijds wordt de burger door deze toekenning gebonden aan een modern economisch systeem en een bureaucratisch georganiseerde en gecentraliseerde staat, die de burger bijvoorbeeld kan verplichten om zijn arbeidskracht aan te bieden op de markt).

In de derde plaats gaat het om de vraag of geproclameerde mensenrechten *universele geldigheid* hebben. Deze vraag kan worden behandeld aan de hand van drie vormen van kritiek op de veronderstelde universaliteit van de mensenrechten.

- In de *etnische* kritiek worden universele mensenrechten als strijdig met de eigen etniciteit geheel of gedeeltelijk afgewezen vanuit een religieus, tribaal en/of nationaal gedefinieerd wij
- In de *relativistische* kritiek wordt benadrukt dat *alle* normen etnisch verworteld zijn. Universele claims zijn dus altijd generalisaties van normen die gekoppeld zijn aan een specifieke levensvorm, in dit geval de westerse beschaving
- In de *postmodern geïnspireerde kritiek* wordt op drie fronten kritiek ingebracht tegen de universaliteitsaanspraken van de mensenrechten. Het gaat om de kritiek zoals verwoord door Lyotard in zijn these van het einde van de Grote Verhalen, de kritiek op het rationele subject zoals verwoord door Foucault en tenslotte kritiek op het gewelddadig karakter van de claims op universele geldigheid (Lyotards these in *Le Differend*).

